

ЛЕКЦІЯ №1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ПЛАН

1. Походження держави. Теорії її виникнення.
2. Поняття держави та її ознаки. Функції держави.
3. Класифікація держав за їхньою формою.
4. Поняття права та його ознаки. Джерела (форми) права.

Держава і право – два найважливіші суспільні інститути, що закономірно виникли внаслідок тривалого історичного розвитку цивілізації. Для кожної нації чи народності поява власної держави і свого права – це свідчення й доказ переходу від первісного ладу (дикунства, варварства) до більш високого ступеня суспільного розвитку або від пригнобленого колоніального стану до справжньої самостійності і незалежності.

Можна сказати, що держава і право – це своєрідний результат природного відбору людством кращих форм організації суспільного життя. Попри всі свої недоліки держава є найбільш досконалою формою політичної організації суспільства, а право – найбільш ефективним засобом соціального регулювання.

Цінність держави і права як соціального блага, що приносить відчутну користь як суспільству, так і кожному його членові, виявляється насамперед у здатності організовувати та упорядковувати малі й великі людські колективи, суспільство в цілому. Держава і право виступають засобами регулювання суспільних відносин, виключають із суспільного життя безладдя і свавілля, сприяють матеріальному і духовному вдосконаленню суспільства. Вони відіграють роль організаторів, диригентів спільної діяльності людей, засобів цивілізованого розв'язання соціальних суперечностей і конфліктів. За допомогою державно-правових інститутів здійснюється захист суспільства і кожної особи від зловживань з боку більш сильного, гарантуються життя та основні права людини.

1. Держава і право існували не завжди. Про їх походження існує немало теорій, які по-різному трактують причини виникнення держави і права.

Основні теорії походження держави і права:

1. *Патріархальна* теорія була поширена у Стародавній Греції та рабовласницькому Римі й трактувала державу як велику сім'ю. Основоположники цієї теорії пов'язували виникнення держави з історичним процесом росту сім'ї, об'єднання родів у племена, племен у ще більші історичні спільності і так аж до держави. Державна влада є продовженням і розширенням батьківської влади до влади старійшин, вождя, яку пізніше здійснює монарх. Засновниками цієї теорії були давньокитайський мислитель Конфуцій, давньогрецький філософ Арістотель, англійський вчений Р.Фільмер, українські вчені М. Михайловський, М. Драгоманов.

2. *Теологічна* теорія пояснювала походження держави і права Божественною волею, спираючись на Біблію. Представниками цієї теорії були Тертуліан, Аврелій Августин та Фома Аквінський. Проголошуючи походження держави від Бога, вони обґрунтували її вічність і непорушність вважали, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, що Божа воля вкладена в руки правителя, покликана захищати благо всіх, чим виправдовували будь-які реакційні держави.

3. *Договірна* теорія виникла у Стародавній Греції, а пізніше була сформована й обґрунтована у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, Д. Локка, Т. Гоббса, Д. Дідро, О. Радищева. За цією теорією держава виникла в результаті суспільного договору між людьми на підставі добровільної згоди, досягнутої між правителями і населенням певної території з метою забезпечення порядку й організації суспільного життя: одні будуть управляти, а інші виконувати їх управлінські рішення.

4. *Органічна* теорія. Її обґрунтував англійський філософ Г. Спенсер. У цій теорії державу розуміють як результат соціальної (органічної) еволюції, витвір самої природи, як біологічний організм, що має самостійну волю, свідомість, своє політичне тіло – голову, руки, ноги, внутрішні органи (які складаються з клітин, складових частин, якими є люди) і виконує певні функції. З часом цей організм розвивається, старіє і гине.

5. *Психологічна* теорія пов'язує походження держави і права з особливими властивостями людської психіки, якій характерна потреба покори, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і нездатний до прийняття рішень, тому потребує постійного управління ним. Серед фундаторів цієї теорії були Л. Петражицький, Г. Тард, Д. Фрезер.

6. *Теорія насильства* стверджує, що держава виникла як наслідок завоювання, закабалення одних народів іншими. На думку прихильників цієї теорії, держава є тією силою, яку утворюють завойовники у вигляді особливого апарату примусу для утримання у покорі захоплених народів і зміцнення певної влади над переможеними. Завоювання трактують як підпорядкування слабого сильному, як закон природи. При цьому насильство розглядають як природне явище, що не тільки породжує єдність протилежних одне одному “елементів” держави – переможців і переможених, правлячих і підкорених, а й має соціально-економічні та політичні наслідки. Прихильники цієї теорії були Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг та ін.

7. *Технократична* теорія говорить, що держава є результатом розвитку науки й обумовлена необхідністю регулювання відносин між людьми і технікою.

8. Прихильники *космічної* теорії стверджують, що державні інститути занесені з космосу, створені за участі позаземних істот.

Право виникає разом з державою, отже, закономірності виникнення поширюються і на процес права. Право виникає шляхом:

- 1) переростання первісних звичаїв, традицій, моралі в юридичні норми;
- 2) правотворчої діяльності компетентних державних органів чи посадових осіб;

3) перетворення рішень судових органів з конкретних справ у загальну форму, що стає обов'язковою при вирішенні аналогічних справ у майбутньому.

Отже, всі теорії виникнення держави і права, в цілому, дають найбільш повно і всебічно відповідь на питання, що спричинило виникнення держави.

2. На певному етапі розвитку суспільства виникає потреба у його специфічній, окремій організації. Такою організацією є держава.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, з допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека та здійснюється керівництво суспільством в інтересах цієї частини, а також управління загальносуспільними справами.

Основні ознаки держави:

- наявність території (це єдина політико-територіальна організація влади в межах однієї країни, яка має визначену територію);
- наявність особливої публічної влади (це така публічна влада, яка не зливається із суспільством, а стоїть над ним, вона зовні формально представляє все суспільство);
- наявність суверенітету (це політико-правовий стан держави, який характеризується верховенством влади, незалежністю, неподільністю або єдністю, повнотою, недоторканістю території, рівноправністю у зовнішніх зносинах);
- наявність механізму влади (це система органів і організацій, апарат легітимного примусу, що створює держава для реалізації своїх функцій і завдань, завдяки яким вона робить свої веління обов'язковими для виконання);
- наявність правових норм (це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлює й охороняє держава і які регулюють різноманітні сфери суспільних відносин, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та визначають можливі міри покарання за порушення прийнятих норм);
- наявність системи податків (це платежі обов'язкового характеру загальнодержавного і місцевого значення, які встановлюють для утримання державного апарату, виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, зовнішнього захисту, екологічної безпеки тощо);
- наявність населення (громадянство є невід'ємною ознакою держави, кожна держава має своє громадянство або підданство в залежності від форми державного правління);
- наявність державних символів (прапор, герб і гімн).

Ознаки, що відрізняють державну організацію від організації влади в первісному суспільстві.

- у первісному суспільстві соціальна влада виражає і захищає інтереси всіх членів суспільства; у соціально неоднорідному – інтереси домінуючої його частини або соціальної групи;
- у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються за соціальним статусом чи професійно від інших членів суспільства, а у

соціально неоднорідному суспільстві носії влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, „загони”;

- у первісному суспільстві населення не оподатковується; у соціально неоднорідному для утримання державної влади встановлюються податки;
- у первісному суспільстві органи влади не поділяються за окремими функціями на певні види, а у соціально неоднорідному суспільстві функції влади розподіляються між окремими органами, виникає специфічна структура влади;
- у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій території вони б не перебували; а в державі влада поширюється на всіх людей, що перебувають на певній, належній їх території;
- у державі складається система особливих загальнообов’язкових правил поведінки – юридичних норм, яких не знало первісне суспільство. Поняття про такі норми стало позначатися з певних причин терміном *право*.

Соціальна сутність держав відображається в основних напрямках її діяльності, тобто в її **функціях**. За територіальною спрямованістю функції держави поділяють на внутрішні і зовнішні. Внутрішні функції держави – здійснюються в межах території держави та характеризують її внутрішню політику.

Внутрішні функції держав:

- у гуманітарній сфері – гуманістична (забезпечення, охорона та захист основних прав людини); екологічна (охорона природного середовища); соціальна (охорона і відновлення здоров’я, соціальне забезпечення та ін.); культурно-виховна (освіта, виховання, розвиток культури тощо);

- в економічній сфері – господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва); господарсько-організаторська (програмування й організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об’єктами державної власності); науково-організаторська (організація та стимулювання наукових досліджень);

- у політичній сфері – створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об’єднань; забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй, що проживають на території держави; охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку.

Зовнішні функції визначаються в діяльності держави на міжнародній арені, у взаємодії держави з іншими суб’єктами міжнародних відносин.

Зовнішні функції держави:

- у гуманітарній сфері – участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; допомога населенню інших країн (в разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо); участь у захисті природного середовища; участь у міжнародному культурному співробітництві.

- в економічній сфері – участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці; участь у розв'язанні господарських та наукових проблем (енергетичної, використання Світового океану, досліджень й освоєння космосу тощо);

- у політичній сфері – організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права; оборона своєї країни від зовнішнього нападу, анексії; участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку.

Кожна держава для виконання своїх функцій створює різноманітні організації. Частину таких організацій вона наділяє владними повноваженнями. Такі державні організації називаються органами держави. Система всіх державних органів відображається поняттям апарат держави.

У різних державах існують різноманітні органи, які можна згрупувати за такими видами:

- органи законодавчої влади (наприклад, парламент, який утворюється шляхом виборів);
- глава держави (президент);
- органи виконавчої влади (уряд, міністерства та ін.);
- органи судової влади;
- органи контрольно-наглядової влади (прокуратура).

Основні форми здійснення функцій держави.

1. Правотворча (законодавча) – діяльність спеціальних органів держави щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів, що визначають основні напрямки державної діяльності.

2. Правореалізаційна (виконавча) – конкретизація та виконання нормативно-правових актів, а також практична діяльність державних структур щодо реалізації своїх повноважень.

3. Правоохоронна (судова) – діяльність органів та організацій держави щодо створення необхідних умов для дотримання законності у процесі виконання функцій держави, а також застосування певних форм юридичної відповідальності у випадку невиконання державних повноважень чи порушення прав та свобод особи в процесі їхньої реалізації.

Правова держава – це така держава, в якій тільки юридичними засобами забезпечується верховенство права, реальна реалізація, гарантування, охорона, захист і відновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за створенням і застосуванням юридичних законів.

До основних ознак, за якими котрись державу можна було б визначити як правову, належать:

1. закріплення в Конституції та інших законах основних прав людини;
2. панування у суспільному та державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни;

3. врегулювання відносин між особою і державою на підставі загально дозвільного принципу: „особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом”;
4. взаємовідповідальність особи та держави;
5. наявність у всіх громадян правосвідомості, правової культури, зокрема життєво необхідних юридичних знань, а також умінь і навичок їх використання в практичному житті;
6. розподіл державної влади між законодавчими, виконавчими та судовими органами держави;
7. юридична захищеність особи;
8. високе становище у суспільному та державному житті суду;
9. неухильне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед, державними органами.

Громадянське суспільство – це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою і надійним соціальним захистом, іншими правами і свободами, активно брати участь в політичному житті і інших сферах життєдіяльності людини і громадянина.

Ознаками громадянського суспільства є:

1. приватна власність, вільна праця та підприємництво;
2. існування вільних політичних партій, громадських організацій, трудових колективів і інших об’єднань громадян на добровільній основі;
3. різноманітність виховання, освіти, культури;
4. наявність незалежної системи засобів масової інформації;
5. вільний розвиток сім’ї як первинної основи життя людей;
6. регулювання поведінки людей за допомогою етичних норм і реалізація людиною своїх потреб і інтересів в інших сферах особистого і суспільного життя на принципах свободи, незалежності і недоторканості.

3. Кожна держава, як і будь-яке інше соціальне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами та методами. Спосіб або порядок організації та здійснення державної влади відображає поняття форма держави. Складовими елементами форми держави є:

форма державного правління – спосіб організації вищої державної влади;

форма державного устрою – спосіб поділу держави на певні складові частини і розподілу влади між нею та цими частинами;

державний (політичний) режим – спосіб здійснення державної влади певними методами і способами.

Основними формами державного правління є монархія і республіка.

Республіка – форма правління, за якої вищу державну владу здійснює колегіальний орган, обраний населенням країни на певний термін.

Республіки бувають:

Парламентські – це форма правління, за якої вищу державну владу здійснює парламент, перед котрим уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність. Президент не може впливати на склад і політику уряду, який формує тільки парламент і який підзвітний тільки йому (Австрія, ФРН, Індія, Туреччина, Італія). Президент формально наділений значними повноваженнями, але на практиці не має майже ніякого впливу на здійснення державної влади.

Президентські – це форма правління, де глава держави – президент, обраний всенародним голосуванням, одноособово або з наступним схваленням парламенту, формує уряд. Він поєднує повноваження глави держави і глави уряду. Обраний парламент тільки приймає закони, але має право накладати вето на президентські укази (США, Аргентина, Мексика, Бразилія, Росія). Формальною особливістю президентської республіки є відсутність посади прем'єр-міністра.

Напівпрезидентські або президентсько-парламентські (змішані) – є ознаки парламентської і президентської республіки: глава держави – президент пропонує склад уряду, насамперед кандидатуру прем'єр-міністра, який підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню в парламенті (Фінляндія, Франція).

Монархія (від грецького “єдиновладдя”) – форма правління, де вища державна влада юридично належить одній особі (королю, царю, імператору), котра здобуває її на основі, як правило, кровноспорідненого успадкування.

Історія світової цивілізації знає різні види монархії: абсолютні, дуалістичні, парламентські. У цілому вони поділяються на дві групи: обмежені та необмежені.

Необмежені монархії – це монархії, в яких влада ніким і нічим необмежена. Це стан, коли у країні не існує ні органів, на законів, що могли б у якійсь мірі змінити або відмінити волю монарха. До необмежених монархій відносять: абсолютну та деспотичну.

Деспотична монархія – це форма правління, за якої владу монарха обожнювали, а його офіційно визнавали божеством. Цей різновид був поширений у державах рабовласницького типу, насамперед у країнах стародавнього Сходу.

Абсолютна монархія – це форма правління, де вся влада була зосереджена в руках самодержця, завдяки його належності до правлячої династії, але його не визнавали божеством (Російська імперія часів Петра I).

Обмежені монархії – це монархії, в яких влада монарха в тій чи іншій мірі обмежена повноваженнями певних державних органів. Розрізняють такі її різновиди: дуалістична, парламентська.

Дуалістична монархія – за цією формою правління передбачено двопалатний парламент, нижню палату якого обирає населення, а верхню – призначає монарх, уряд формує монарх і контролює він сам або через призначеного прем'єр-міністра; глава держави має право вето щодо актів парламенту (країни Африки, Близького Сходу).

Парламентська монархія – це форма держави, де влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади і за яким лише формально зберігається статус глави держави й тільки з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить уряду, який формує парламент і який лише йому підзвітний (Англія, Данія, Швеція, Японія).

Теократична монархія – це форма правління, де значну роль в управлінні державою відіграють релігійні інститути. За цієї форми правління релігійний лідер є одночасно главою держави (Катар, Оман, Ватикан).

У державотворчій практиці є й особлива форма правління – виборна монархія, коли глава держави отримує владу не спадково, а його обирають на певний термін (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати). Обмежені монархії (дуалістична, парламентська) прийнято називати конституційними.

Існують дві форми державного устрою сучасних країн світу – *унітарна (проста) і федеративна (складна)*.

Проста (унітарна, єдина) – це держава, окремі складові якої не мають свого суверенітету, всіх ознак державності. Такі складові держави є лише адміністративно-територіальними її підрозділами, утвореннями (наприклад, області в Україні, воєводства у Польщі, графства в Англії, провінції в Італії). Деякі унітарні держави (наприклад, Іспанія, Італія, Португалія, Україна) включають автономні утворення.

До складних держав належать: федерація, конфедерація.

Федерація – союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, які мають ознаки державності та наділені суверенітетом (США, Німеччина, Австрія, Канада, Мексика, Росія, Бразилія). Розрізняють територіальну федерацію і національну федерацію.

Конфедерація – союз суверенних держав, утворених для реалізації певних цілей (економічних, військових, дипломатичних тощо). Цей союз недовготривалий, він перетворюється на федерацію або розпадається на унітарні держави, наприклад, початковий етап створення США; колишня Швейцарія).

Імперія – насильно створена держава, яка складається з головної держави (метрополії) та підвладних їй не суверенних держав (колоній) і утримується за допомогою державного примусу з боку метрополії (Британська імперія, Австро-Угорська імперія).

Від складних держав слід відрізнити регіональні або інші союзи держав (наприклад, Об'єднання американських держав або співдружність незалежних Держав).

Виділяють демократичний і антидемократичний режими.

Демократичний режим – державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми тощо) та діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення і здійснення політики держави. Демократичний режим має такі різновиди: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Антидемократичний державний режим характеризується позбавленням населення можливості у здійсненні державної влади, недотриманням основних прав людини, верховенством держави над правом; підконтрольністю всіх сфер суспільства державі та її мілітаризації. Антидемократичні режими поділяються на авторитарні й тоталітарні.

Авторитарний режим – це стан політичного життя, коли влада зосереджена в руках однієї особи або правлячої верхівки; за якою державну владу здійснюють шляхом скасування або обмеження основних прав людини; коли стримують діяльність політичних та інших суспільних утворень, народ не визнають основним носієм і сувереном влади; дії державних органів і громадських організацій суворо регламентовані, а можливості опозиції зведені до мінімуму, допускаються політичні репресії; де відбувається формалізація і спрощення політичних процедур та інститутів, що пов'язують державу і суспільство; на місцях представницькі органи влади перетворюються на маріонеткові установи, що виконують волю централізованої влади; виборча система пристосовується до потреб режиму; основною характерною рисою діяльності апарату є адміністративно-командний метод керівництва: розпорядження, накази, директиви з вимогою їхнього безпечного виконання, нема розподілу влади – законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, яка зосереджена в руках глави держави, котрому підпорядковано уряд. Парламент перетворюється на декоративну установу.

Тоталітарний режим – це спосіб організації державної влади, за якого здійснюють монопольний контроль над усіма сферами життя суспільства і над особистістю. Тоталітаризму характерні такі ознаки: утворення партійно-державної монополії влади, ліквідації демократичних прав і свобод в інтересах соціальної або національної спільноти, панування офіційної ідеології, усунення будь-якої опозиції режиму, масовий терор населення, терористична ротація кадрів усередині керівної верхівки, агресивна зовнішня політика, схвалення вождизму тощо. Тоталітаризм – це відкрита терористична диктатура найреакційніших сил (гітлерівська Німеччина, військова диктатура в Чилі та ін.)

Різновиди тоталітарного режиму: фашизм; расизм; військово-диктаторський.

4. Право – це специфічна форма регулювання поведінки людей, сукупність правил поведінки (норм), встановлених або санкціонованих державною владою, що виражають інтереси, потреби та надії переважної більшості громадян, що створили державу з метою захисту їх прав, свобод і власності, стабілізації суспільних відносин, встановлення цивілізованого правового порядку в країні, зміцнення і розвитку держави.

Основні ознаки права:

1) *нормативність*: право складається з норм, загальних правил поведінки, закріплених у правових актах, що визначають права, обов'язки та відповідальність громадян, посадових осіб і державних органів;

2) *системність*: право – це не просто сукупність, а єдина система правових норм, які тісно пов'язані між собою, діють на основі спільних принципів, виконують єдині функції, об'єднуються в інститути та галузі;

3) *загальнообов'язковість*: право – це норми, що поширюються на всіх учасників правовідносин і є обов'язковими для виконання без винятків, незалежно від ставлення до норм;

4) *всезагальність*: це єдиний для всіх суб'єктів права порядок регулювання суспільних відносин;

5) *формальна визначеність*: право – це система загальнообов’язкових правил, норм, зміст яких чітко визначено, точно формально закріплено в тексті правового документа (джерела права);

б) *забезпеченість права державою*: норми права виражають волю держави і вона встановлює (санкціонує), гарантує та охороняє ці норми в особі її органів силою державного примусу;

7) *ефективність*: право, на відміну від соціальних норм, не виражається через принципи, гасла, цілі, а формулює правила поведінки у вигляді прав та обов’язків, порушення яких зумовлює певні правові наслідки і тому виступає регулятором найважливіших суспільних відносин.

Усі норми права в своїй сукупності створюють право в державі, яке називається об’єктивним правом. Отже, *об’єктивне право* – це право, що діє в державі як загальна об’єктивна закономірність необхідності регулювання суспільних відносин людей. *Суб’єктивне право* – це закріплені правом певні юридичні можливості особи. Суб’єктивне право набувається особою внаслідок дії права об’єктивного, яке закріплює за нею певні юридичні можливості, а держава гарантує захист дій особи щодо реалізації наданих їй правових можливостей.

Кожна юридична норма для того, щоб стати відомою суб’єктам суспільного життя і вступити в дію, повинна бути зовнішньо виражена, мати “місце” свого реального існування. Такими виразниками і носіями юридичних норм виступають певні **джерела (форми) права**.

Джерела (форми) права – це способи зовнішнього вираження і закріплення юридичних норм. З них ми отримуємо інформацію про зміст норм. До джерел (форм) права належать: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, міжнародно-правові акти та релігійно-правові норми.

Правовий звичай – це звичаєве правило поведінки, яке санкціонується і забезпечується державою. Визнаючи звичай правовим, держава “бере” під свій захист ті правила поведінки, які фактично склалися в суспільстві в процесі спілкування між людьми, і надає їм загальнообов’язкового значення. Історично це перша форма права.

Правовий прецедент – це рішення судового або адміністративного органу щодо конкретної справи, яке стає обов’язковим для вирішення інших аналогічних справ. У правовій системі України така форма права не застосовується. Вона характерна для країн з англосаксонською правовою системою (США, Англія, Австралія).

Нормативно-правовий акт – це письмовий документ правотворчого органу, який вміщує юридичні норми. Це найбільш розповсюджена форма сучасного права. Всі нормативні акти поділяються на дві великих групи: закони і підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правий акт органу законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається в особливому порядку і має найвищу юридичну силу.

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти правотворчих органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його

виконання. До них належать: укази Президента України, декрети та постанови КМУ, інструкції і нормативні накази міністерств і відомств.

Нормативно-правовий договір – це письмовий документ, в якому загальні правила поведінки встановлюються за домовленістю декількох суб'єктів (наприклад, міжнародний договір, колективний договір в трудовому праві).

Міжнародно-правові акти – документи міжнародної співдружності, що із санкції держави поширюються на її території.

Релігійно-правові норми – релігійні канони та інші релігійні звичаї, яким надано загальнообов'язкового характеру.

ЛЕКЦІЯ №2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Система права і система законодавства. Систематизація законодавства.

- Правова норма, її види та структура.
- Правові відносини, їх поняття, види та структура.
- Правопорушення, поняття, склад, види.
- Юридична відповідальність, поняття, мета, види, підстави притягнення.

1. Право існує і діє як організована система юридичних норм.

Система права – це єдність усіх чинних юридичних норм певної держави та їх розподіл за галузями та інститутами.

Первинним елементом системи права є юридичні норми.

Юридична норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється (або санкціонується) і забезпечується державою.

Усі норми права, які регулюють однорідні суспільні відносини (майнові, сімейні, трудові тощо), об'єднуються у відповідну галузь права. **Галузь права** – це сукупність юридичних норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин.

Кожна галузь права включає в себе правові інститути. **Інститут права** – це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид суспільних відносин (інститут права власності в цивільному праві).

Усі чинні нормативно-правові акти входять до складу системи законодавства.

Система законодавства – це комплекс чинних нормативно-правових актів певної держави, пов'язаних між собою і водночас розділених на певні частини. Система законодавства є способом зовнішнього прояву системи права, способом її існування.

Систематизація законодавства – це діяльність по впорядкуванню чинних нормативно-правових актів і приведенню їх у певну систему. Систематизація здійснюється двома основними способами: інкорпорацією і кодифікацією.

Інкорпорація – це об'єднання групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм. Інкорпорація не передбачає внесення змін у нормативні акти, а лише розміщення їх у певному порядку (за хронологією, алфавітом, сферою суспільних відносин тощо). Види інкорпорації: за юридичним значенням (офіційна, неофіційна), за об'ємом (загальна, галузева, міжгалузева, спеціальна); за критерієм об'єднання (предметна, хронологічна, суб'єктивна).

Різновидом інкорпорації є **консолідація** – поєднання багатьох нормативно-правових актів з одного питання різних епох і зведення їх в один акт, а також пристосування їх до нових економічних і політичних відносин. Зміст правовідносин при консолідації не змінюється.

Кодифікація – це переробка, узгодження та об'єднання певної групи юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті. Вона супроводжується переробкою

змісту юридичних норм. В ході кодифікації змінюються і скасовуються старі юридичні норми, встановлюються нові, заповнюються прогалини в праві, усуваються суперечності між нормами. Результатом кодифікації є єдиний нормативно-правовий акт – **кодекс, статут, положення**.

Кодекс – кодифікований акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і структурно розділений на частини, розділи, статті, які в певній мірі відображають зміст тої чи іншої галузі законодавства.

Статут, положення – це кодифіковані акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів. До них не належать положення про індивідуально визначені органи, які не мають загального характеру.

2. Правові норми – це загальнообов'язкові, формально визначені в нормативно-правових актах правила поведінки, що встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею.

Структура правової норми – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на окремі елементи, що зв'язані між собою (гіпотеза, диспозиція і санкція).

Гіпотеза – така частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Диспозиція – така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Це центральна, основна частина юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну) чи неприпустиму поведінку суб'єкта.

Санкція – частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу, у разі невиконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадку правопорушення. Призначення санкції – забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми.

Класифікація правових норм:

- *За суб'єктами, які прийняли нормативно-правовий акт:*
  - законодавчими;
  - виконавчими; судовими, контрольно-наглядовими органами,
  - громадськими об'єднаннями;
  - трудовими колективами;
  - усім населенням.
- *За предметом регулювання (залежно від галузей права):*
  - конституційні;
  - адміністративні;
  - фінансові;
  - цивільні, кримінальні;
  - цивільно-процесуальні;
  - кримінально-процесуальні;

- трудові та інші правові норми.
  - *За способом встановлення диспозиції норми (правил поведінки):*
- імперативні (диспозиція формулюється органом держави);
- диспозитивні (держава дозволяє суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки);
- банкетні (відсилають до норм інших правових актів, які необхідно виконувати);
  - *За характером диспозиції:*
- уповноважуючи (дозволяючи);
- зобов'язуючі;
- забороняючи правові норми.
  - *За функціональним призначенням:*
- матеріально-правові (встановлюють права, обов'язки, заборони тощо);
- процесуально-правові (встановлюють регламент, процедуру правової діяльності).
  - *За терміном дії в часі:*
- постійні (норми невизначеної в часі дії);
- тимчасові (норми визначеної в часі дії).
  - *За сферою територіальної дії (дією в просторі):*
- загальні (загальнодержавні);
- місцеві (локальні).
  - *За колом осіб (суб'єктів), на яких норма поширює свою дію:*
- загальні (діють на всіх громадян);
- спеціальні (діють на певне коло осіб);
- виняткові (вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

Реалізація правових норм – це здійснення приписів норм права у практичних діях (діяннях) суб'єктів.

Форми безпосередньої реалізації

Використання – форма реалізації уповноважуючи юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливості, надані йому правовою нормою (наприклад, реалізація права на вищу освіту, пред'явити чи ні своє право на спадщину).

Дотримання – форма реалізації забороняючи юридичних норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені дії (наприклад, не палити у приміщеннях, не перевищувати швидкості і т. д.).

Виконання – форма реалізації зобов'язуючих юридичних норм, яка проявляється в активних діях суб'єктів, що здійснюються ними незалежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов'язків (наприклад, сплата податків, збереження майна сторожем).

Застосування правових норм – особлива форма реалізації. Це організаційно-правова діяльність компетентних державних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формальнообов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

3. Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права, що виникають між двома і більше суб'єктами, які мають правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність), з приводу задоволення своїх матеріальних і духовних потреб та інтересів та між якими існує правовий зв'язок у формі суб'єктивних прав, свобод та обов'язків, які підтримуються, охороняються та не забороняються державною владою або всім суспільством, а також не суперечать принципам права, правової держави та громадянського суспільства.

Класифікація правовідносин:

- * за галузями права (предметом правового регулювання): *конституційні, адміністративні, земельні, трудові та ін.*
- * за кількістю суб'єктів, які беруть участь ц правовідносинах: *прості* (два суб'єкти), *складні* (три і більше суб'єктів).
- * за змістом поведінки суб'єктів: *активні* (виконання обов'язків), *пасивні* (утримання від конкретних дій).
- * за часом тривалості: *короткочасні, триваючі.*
- * за урегульованістю законодавством: *врегульовані законодавством, природні правовідносини.*
- * за методом правового регулювання: *договірні, управлінські (владні).*
- * за функціональним призначенням: *регулятивні, охоронні.*
- * за ступенем визначеності: *абсолютні, відносні.*
- * за характером відносин, які можуть регулюватись національною системою права і нормами міжнародного права: *внутрішні правовідносини, міжнародні правовідносини (зовнішні).*

До структури правовідносин входять такі елементи:

- * *суб'єкти* (фізичні, юридичні особи, соціальні спільноти)
- * *об'єкти* (матеріальні або духовні блага, для здобуття і використання яких встановлюються взаємні права та обов'язки суб'єктів).
- * *зміст правовідносин* (юридичні права та обов'язки).
- * *юридичні факти* (конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин).

Законність – це режим, такий стан суспільства, який характеризується неухильним виконанням, дотриманням всіма учасниками суспільних відносин вимог нормативно-правових актів.

Правопорядок – стан правової впорядкованості – урегульованості і узгодженості – системи суспільних відносин, що складаються в умовах реалізації законності.

4. Правопорушення – це будь-яке протиправне, суспільно небезпечне (шкідливе), каране, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що завдає шкоди суспільству, державі, людям і тягне юридичну відповідальність.

Склад правопорушення: *об'єкт* (соціальні цінності чи конкретні блага), *об'єктивна сторона* (включає протиправне діяння, його шкідливий або небезпечний результат, причинний зв'язок між протиправним діянням і наслідками, що настали, а також місце, час та спосіб здійснення правопорушення, суб'єкт

(повністю деліктоздатна фізична або юридична особа), суб'єктивна сторона (психічне ставлення особи до скоєного діяння, куди входить вина, мотив, мета правопорушення).

За ступенем суспільної небезпеки всі правопорушення можна поділити на: злочини і проступки.

Злочини – передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні винні, протиправні і кримінально карані діяння, які скоюються суб'єктами злочину.

Проступки – протиправні винні діяння, які мають зовнішню схожість зі злочинами, але мають меншу ступінь суспільної небезпеки, вони скоріше суспільно шкідливі.

Види проступків: *конституційні* (спричиняють шкоду порядку організації і діяльності органів державної влади і управління, конституційним правам, проте не містять ознак злочину); *цивільні* (здійснюються в сфері майнових і особистих немайнових відносин); *трудові* (полягають в невиконанні, порушенні трудових обов'язків суб'єктами трудового права, заборонені нормами законодавства про працю); *дисциплінарні* (завдають шкоди виробничій, службовій, військовій чи навчальній дисципліні); *адміністративні* (посягають на державний чи суспільний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність).

5. Юридична відповідальність – це юридичний обов'язок (міра покарання) правопорушника зазнати примусового, від імені держави, (суспільства), на підставі закону чи іншого нормативно-правового акту, позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до факту правопорушення з метою попередження правопорушень у перспективі й відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні та духовні цінності.

Мета юридичної відповідальності:

- * компенсація потерпілому збитків;
- * позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення;
- * вплив на винного та інших осіб, внаслідок якого у них відпало б бажання вчиняти нові правопорушення;
- * надання винному можливості пристосуватися до нормального життя в суспільстві;
- * покарання за скоєне – таку мету відповідальність має лише у виняткових випадках;
- * захист честі, гідності, доброго імені людини, задоволення її законних інтересів та справедливих моральних вимог, а також охорона правопорядку й законності.

Залежно від того, до якої галузі належить юридична відповідальність, який вид правопорушення вчинено виділяють:

- * конституційна відповідальність;

- * адміністративна відповідальність;
- * цивільна або цивільно-правова відповідальність;
- * дисциплінарна відповідальність;
- * матеріальна відповідальність;
- * кримінальна відповідальність.

Підставами юридичної відповідальності є:

- * деліктоздатність (осудність, дієздатність суб'єкта, його вік);
- * склад правопорушення;
- * передбаченість правопорушення нормативно-правовими актами.

ВИСНОВКИ

Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права були розпад первісного ладу, потреба у здійсненні управління людьми у нових умовах, поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, що не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу.

Отже, теорія держави і права – це наука про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. Це така система загальнотеоретичних знань про державно-правову дійсність, що відображається в свідомості людини й як юридична наука вивчає державно-правові явища, їх соціально-політичні цілі, механізм державно-правового регулювання суспільних відносин у тенденціях його виникнення, розвитку і призначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії ВРУ 28 червня 1996р. // Голос України. – 1996.
2. Колодій А.М., Копейчиков В.В. Загальна теорія держави і права. – К., Юрінком Інтер, 1997.
3. Кравчук М.В. Теорія держави і права. – Тернопіль. 2002.
4. Олійник А.Ю., Губарєв С.Д., Слісаренко О.Л. Теорія держави і права. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави та права. – Харків, 1996.
7. Кельман М.С. Теорія держави. – Львів, 1997.
8. Котюк О.В. Теорія права. – К., “Вентурі”, 1996.
9. Копейчиков В.В. Правознавство. – К., Юрінком Інтер, 2006.

ЛЕКЦІЯ №2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Система права і система законодавства. Систематизація законодавства.
2. Правова норма, її види та структура.
3. Правові відносини, їх поняття, види та структура.
4. Правопорушення, поняття, склад, види.
5. Юридична відповідальність, поняття, мета, види, підстави притягнення.

1. Право існує і діє як організована система юридичних норм.

Система права – це єдність усіх чинних юридичних норм певної держави та їх розподіл за галузями та інститутами.

Первинним елементом системи права є юридичні норми.

Юридична норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється (або санкціонується) і забезпечується державою.

Усі норми права, які регулюють однорідні суспільні відносини (майнові, сімейні, трудові тощо), об'єднуються у відповідну галузь права. **Галузь права** – це сукупність юридичних норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин.

Кожна галузь права включає в себе правові інститути. **Інститут права** – це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид суспільних відносин (інститут права власності в цивільному праві).

Усі чинні нормативно-правові акти входять до складу системи законодавства.

Система законодавства – це комплекс чинних нормативно-правових актів певної держави, пов'язаних між собою і водночас розділених на певні частини. Система законодавства є способом зовнішнього прояву системи права, способом її існування.

Систематизація законодавства – це діяльність по впорядкуванню чинних нормативно-правових актів і приведенню їх у певну систему. Систематизація здійснюється двома основними способами: інкорпорацією і кодифікацією.

Інкорпорація – це об'єднання групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм. Інкорпорація не передбачає внесення змін у нормативні акти, а лише розміщення їх у певному порядку (за хронологією, алфавітом, сферою суспільних відносин тощо). Види інкорпорації: за юридичним значенням (офіційна, неофіційна), за об'ємом (загальна, галузева, міжгалузева, спеціальна); за критерієм об'єднання (предметна, хронологічна, суб'єктивна).

Різновидом інкорпорації є **консолідація** – поєднання багатьох нормативно-правових актів з одного питання різних епох і зведення їх в один акт, а також пристосування їх до нових економічних і політичних відносин. Зміст правовідносин при консолідації не змінюється.

Кодифікація – це переробка, узгодження та об'єднання певної групи юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті. Вона супроводжується переробкою

змісту юридичних норм. В ході кодифікації змінюються і скасовуються старі юридичні норми, встановлюються нові, заповнюються прогалини в праві, усуваються суперечності між нормами. Результатом кодифікації є єдиний нормативно-правовий акт – **кодекс, статут, положення**.

Кодекс – кодифікований акт, який забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і структурно розділений на частини, розділи, статті, які в певній мірі відображають зміст тої чи іншої галузі законодавства.

Статут, положення – це кодифіковані акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів. До них не належать положення про індивідуально визначені органи, які не мають загального характеру.

2. Правові норми – це загальнообов'язкові, формально визначені в нормативно-правових актах правила поведінки, що встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею.

Структура правової норми – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання її внутрішня організація, яка виражається в її поділі на окремі елементи, що зв'язані між собою (гіпотеза, диспозиція і санкція).

Гіпотеза – така частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Диспозиція – така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Це центральна, основна частина юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну) чи неприпустиму поведінку суб'єкта.

Санкція – частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу, у разі невиконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадку правопорушення. Призначення санкції – забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми.

Класифікація правових норм:

1. За суб'єктами, які прийняли нормативно-правовий акт:

- a. законодавчими;
- b. виконавчими; судовими, контрольно-наглядовими органами,
- c. громадськими об'єднаннями;
- d. трудовими колективами;
- e. усім населенням.

2. За предметом регулювання (залежно від галузей права):

- f. конституційні;
- g. адміністративні;
- h. фінансові;
- i. цивільні, кримінальні;
- j. цивільно-процесуальні;
- k. кримінально-процесуальні;
- l. трудові та інші правові норми.

3. *За способом встановлення диспозиції норми (правил поведінки):*
  - m. імперативні (диспозиція формулюється органом держави);
  - n. диспозитивні (держава дозволяє суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки);
  - o. банкетні (відсилають до норм інших правових актів, які необхідно виконувати);
4. *За характером диспозиції:*
  - p. уповноважуючи (дозволяючи);
  - q. зобов'язуючі;
  - r. забороняючи правові норми.
5. *За функціональним призначенням:*
  - s. матеріально-правові (встановлюють права, обов'язки, заборони тощо);
  - t. процесуально-правові (встановлюють регламент, процедуру правової діяльності).
6. *За терміном дії в часі:*
  - u. постійні (норми невизначеної в часі дії);
  - v. тимчасові (норми визначеної в часі дії).
7. *За сферою територіальної дії (дією в просторі):*
  - w. загальні (загальнодержавні);
  - x. місцеві (локальні).
8. *За колом осіб (суб'єктів), на яких норма поширює свою дію:*
  - y. загальні (діють на всіх громадян);
  - z. спеціальні (діють на певне коло осіб);
  - aa. виняткові (вилучають, усувають дію норм щодо певних суб'єктів).

Реалізація правових норм – це здійснення приписів норм права у практичних діях (діяннях) суб'єктів.

Форми безпосередньої реалізації

Використання – форма реалізації уповноважуючи юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливості, надані йому правовою нормою (наприклад, реалізація права на вищу освіту, пред'явити чи ні своє право на спадщину).

Дотримання – форма реалізації забороняючи юридичних норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені дії (наприклад, не палити у приміщеннях, не перевищувати швидкості і т. д.).

Виконання – форма реалізації зобов'язуючих юридичних норм, яка проявляється в активних діях суб'єктів, що здійснюються ними незалежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов'язків (наприклад, сплата податків, збереження майна сторожем).

Застосування правових норм – особлива форма реалізації. Це організаційно-правова діяльність компетентних державних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формальнообов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм.

3. Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права, що виникають між двома і більше суб'єктами, які мають правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність), з приводу задоволення своїх матеріальних і духовних потреб та інтересів та між якими існує правовий зв'язок у формі суб'єктивних прав, свобод та обов'язків, які підтримуються, охороняються та не забороняються державною владою або всім суспільством, а також не суперечать принципам права, правової держави та громадянського суспільства.

Класифікація правовідносин:

1. за галузями права (предметом правового регулювання): *конституційні, адміністративні, земельні, трудові та ін.*
2. за кількістю суб'єктів, які беруть участь ц правовідносинах: *прості* (два суб'єкти), *складні* (три і більше суб'єктів).
3. за змістом поведінки суб'єктів: *активні* (виконання обов'язків), *пасивні* (утримання від конкретних дій).
4. за часом тривалості: *короточасні, триваючі.*
5. за урегульованістю законодавством: *врегульовані законодавством, природні правовідносини.*
6. за методом правового регулювання: *договірні, управлінські (владні).*
7. за функціональним призначенням: *регулятивні, охоронні.*
8. за ступенем визначеності: *абсолютні, відносні.*
9. за характером відносин, які можуть регулюватись національною системою права і нормами міжнародного права: *внутрішні правовідносини, міжнародні правовідносини (зовнішні).*

До структури правовідносин входять такі елементи:

1. *суб'єкти* (фізичні, юридичні особи, соціальні спільноти)
2. *об'єкти* (матеріальні або духовні блага, для здобуття і використання яких встановлюються взаємні права та обов'язки суб'єктів).
3. *зміст правовідносин* (юридичні права та обов'язки).
4. *юридичні факти* (конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин).

Законність – це режим, такий стан суспільства, який характеризується неухильним виконанням, дотриманням всіма учасниками суспільних відносин вимог нормативно-правових актів.

Правопорядок – стан правової впорядкованості – урегульованості і узгодженості – системи суспільних відносин, що складаються в умовах реалізації законності.

4. Правопорушення – це будь-яке протиправне, суспільно небезпечне (шкідливе), каране, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що завдає шкоди суспільству, державі, людям і тягне юридичну відповідальність.

Склад правопорушення: *об'єкт* (соціальні цінності чи конкретні блага), *об'єктивна сторона* (включає протиправне діяння, його шкідливий або

небезпечний результат, причинний зв'язок між протиправним діянням і наслідками, що настали, а також місце, час та спосіб здійснення правопорушення, суб'єкт (повністю деліктоздатна фізична або юридична особа), суб'єктивна сторона (психічне ставлення особи до скоєного діяння, куди входить вина, мотив, мета правопорушення).

За ступенем суспільної небезпеки всі правопорушення можна поділити на: злочини і проступки.

Злочини – передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні винні, протиправні і кримінально карані діяння, які скоюються суб'єктами злочину.

Проступки – протиправні винні діяння, які мають зовнішню схожість зі злочинами, але мають меншу ступінь суспільної небезпеки, вони скоріше суспільно шкідливі.

Види проступків: *конституційні* (спричиняють шкоду порядку організації і діяльності органів державної влади і управління, конституційним правам, проте не містять ознак злочину); *цивільні* (здійснюються в сфері майнових і особистих немайнових відносин); *трудові* (полягають в невиконанні, порушенні трудових обов'язків суб'єктами трудового права, заборонені нормами законодавства про працю); *дисциплінарні* (завдають шкоди виробничій, службовій, військовій чи навчальній дисципліні); *адміністративні* (посягають на державний чи суспільний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність).

5. Юридична відповідальність – це юридичний обов'язок (міра покарання) правопорушника зазнати примусового, від імені держави, (суспільства), на підставі закону чи іншого нормативно-правового акту, позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до факту правопорушення з метою попередження правопорушень у перспективі й відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні та духовні цінності.

Мета юридичної відповідальності:

- компенсація потерпілому збитків;
- позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення;
- вплив на винного та інших осіб, внаслідок якого у них відпало б бажання вчиняти нові правопорушення;
- надання винному можливості пристосуватися до нормального життя в суспільстві;
- покарання за скоєне – таку мету відповідальність має лише у виняткових випадках;
- захист честі, гідності, доброго імені людини, задоволення її законних інтересів та справедливих моральних вимог, а також охорона правопорядку й законності.

Залежно від того, до якої галузі належить юридична відповідальність, який вид

правопорушення вчинено виділяють:

1. конституційна відповідальність;
2. адміністративна відповідальність;
3. цивільна або цивільно-правова відповідальність;
4. дисциплінарна відповідальність;
5. матеріальна відповідальність;
6. кримінальна відповідальність.

Підставами юридичної відповідальності є:

1. деліктоздатність (осудність, дієздатність суб'єкта, його вік);
2. склад правопорушення;
3. передбаченість правопорушення нормативно-правовими актами.

ВИСНОВКИ

Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права були розпад первісного ладу, потреба у здійсненні управління людьми у нових умовах, поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, що не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу.

Отже, теорія держави і права – це наука про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. Це така система загальнотеоретичних знань про державно-правову дійсність, що відображається в свідомості людини й як юридична наука вивчає державно-правові явища, їх соціально-політичні цілі, механізм державно-правового регулювання суспільних відносин у тенденціях його виникнення, розвитку і призначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії ВРУ 28 червня 1996р. // Голос України. – 1996.
2. Колодій А.М., Копейчиков В.В. Загальна теорія держави і права. – К., Юрінком Інтер, 1997.
3. Кравчук М.В. Теорія держави і права. – Тернопіль. 2002.
4. Олійник А.Ю., Губарев С.Д., Слісаренко О.Л. Теорія держави і права. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави та права. – Харків, 1996.
7. Кельман М.С. Теорія держави. – Львів, 1997.
8. Котюк О.В. Теорія права. – К., “Вентурі”, 1996.
9. Копейчиков В.В. Правознавство. – К., Юрінком Інтер, 2006.

ЛЕКЦІЯ №3

Конституційне право

План

1. Загальна характеристика Конституції України.
2. Конституційна форма правління, державного устрою й політичного режиму України.
3. Поняття громадянства України. Набуття громадянства України. Припинення громадянства України.
4. Конституційні права та свободи людини і громадянина.
5. Поняття та форми здійснення народного суверенітету. Безпосередня й представницька демократія.
6. Засади виборчого права й види виборчих систем. Виборча система України.
7. Система органів державної влади за Конституцією України.
8. Поняття про самоврядування. Органи місцевого самоврядування в Україні.

Конституція – це особливий законодавчий акт держави, якому властиве правове верховенство щодо всіх інших правових актів. **Конституція** – це не просто закон, а Основний Закон держави, це “закон законів”, який оформляє національну систему права, об’єднує чинне законодавство, визначає засади законності та правопорядку в державі тощо.

Конституція України є Основним Законом нашої держави. Основним вважається тому, що він, будучи правовим актом найвищої юридичної сили, на найвищому державному рівні закріплює і регулює найважливіші й найскладніші суспільні відносини, що стосуються прав та свобод людини і громадянина, власності різних форм і видів, державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція України має народний характер, суть його у тому, що вона виражає інтереси народу і повинна йому служити. Конституція України має реальний характер, оскільки адекватно відображає фактично існуючі суспільні відносини.

Для Конституції України характерні наступні властивості:

1. Конституція – це, перш за все, закон, тобто правовий акт виняткової ваги і значення.
2. Їй властиве юридичне верховенство, тобто найвища юридична сила.
3. Вона є основою законодавства, яке розвивається на базі її принципів і норм.
4. Для неї характерний особливий порядок прийняття і внесення змін.
5. Механізм реалізації Конституції відзначається певною складністю, тому що її дія відбувається на двох рівнях: її реалізації в цілому і реалізації її конституційних норм.
6. Вона має велику об’єднувальну силу щодо охоплення всіх верств населення, різнорідних політичних сил процесом порозуміння у суспільстві заради досягнення основної мети – поліпшення життєвого рівня народу і його духовного зростання.

7. Конституції України має особливий захист, що покладається на Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів, Конституційний суд та громадян України.

Конституція – політичний нормативно-правовий акт держави (Основний Закон), який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, права й обов'язки громадян. Конституція є юридичною базою чинного законодавства, їй підпорядковані закони, інші нормативно-правові акти, які приймають у державі.

Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Конституція України як Основний Закон держави займає центральне місце у системі законодавства. Вона є основним джерелом права України.

За класифікаційними ознаками Конституцію України можна визначити як:

1) писану, кодифіковану конституцію унітарної держави з автономним утворенням;

2) жорстку, оскільки внесення змін і доповнень у Конституцію України, на відміну від внесення змін і доповнень в інші закони, вимагає не менше 2/3 голосів від конституційного складу Верховної Ради України;

3) демократичну (народну) за порядком прийняття: прийнята парламентом України від імені українського народу – громадян України всіх національностей.

Конституція України – Основний Закон нашої держави складається з преамбули і 15 розділів: Розділ 1. Загальні положення. Розділ 2. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина. Розділ 3. Вибори. Референдум. Розділ 4. Верховна Рада України. Розділ 5. Президент України. Розділ 6. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади. Розділ 7. Прокуратура. Розділ 8. Правосуддя. Розділ 9. Територіальний устрій України. Розділ 10. Автономна Республіка Крим. Розділ 11. Місцеве самоврядування. Розділ 12. Конституційний Суд України. Розділ 13. Внесення змін в Конституцію України. Розділ 14. Прикінцеві положення. Розділ 15. Перехідні положення.

Розділи з 1 до 14 об'єднують 161 статтю; в останньому розділі – “Перехідні положення” подані роз'яснення, пов'язані з поступовим наданням чинності положенням Конституції.

8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон "Про внесення змін до Конституції України", яким передбачається певний перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою, Президентом і Кабінетом Міністрів України.

Наслідком такого перерозподілу має стати розширення повноважень ВРУ і перетворення президентсько-парламентської форми державного правління в Україні на парламентсько-президентську форму державного правління.

В Законі, зокрема, передбачається внесення до КУ таких змін:

- ✓ строк повноважень Верховної Ради України встановлюється п'ять років;
- ✓ у разі не входження народного депутата України, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї партії, або виходу зі складу такої фракції його повноваження достроково припиняються за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії;

- ✓ у Верховній Раді за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради;
  - ✓ коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра, а також пропозиції щодо кандидатур до складу КМУ;
  - ✓ Верховна Рада призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра, Міністра оборони і Міністра закордонних справ, а також призначає за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України;
  - ✓ Верховна Рада вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів КМУ. Верховна Рада здійснює контроль за діяльністю КМУ;
  - ✓ Верховна Рада надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора, а також може висловити недовіру Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;
  - ✓ Верховна Рада затверджує перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;
  - ✓ Верховна Рада може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів;
  - ✓ Президент України має право достроково припинити повноваження ВРУ, якщо:
    - 1) протягом одного місяця у ВРУ не сформовано коаліцію депутатських фракцій;
    - 2) протягом 60 днів після відставки КМ не сформовано персональний склад КМ;
    - 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;
  - ✓ право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України;
  - ✓ Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру Прем'єр-міністра Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.
- Зазначений Закон набрав чинності з 1 січня 2006 року.

Конституційна форма правління, державного устрою й політичного режиму України

Форма держави передбачає три елементи: форму державного правління, державного устрою та політичний режим. Конституція України дає точну відповідь щодо визначення усіх трьох елементів:

- 1) за формою державного правління Україна є *парламентсько-президентською республікою*;
- 2) за формою державного устрою Україна – *унітарна держава з автономним утворенням* (Автономна Республіка Крим);
- 3) за формою політичного режиму Україна є *демократичною державою*.

Поняття громадянства України

Із 3 березня 2001 р. набрав чинності Закон України “Про громадянство України”, який відповідно до Конституції України визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, які беруть участь у вирішенні питань

громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб.

Громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у взаємних правах та обов'язках.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- ✓ єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що включає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною його визнають лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною його визнають лише громадянином України;
- ✓ запобігання виникненню випадків безгромадянства;
- ✓ неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- ✓ визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- ✓ неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- ✓ рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- ✓ збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- паспорт громадянина України;
- свідоцтво про належність до громадянства України;
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- тимчасове посвідчення громадянина України;
- проїзний документ дитини;
- дипломатичний паспорт;
- службовий паспорт
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- у результаті прийняття до громадянства;
- у результаті поновлення у громадянстві;
- у результаті усиновлення;
- у результаті встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- у результаті встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- у результаті встановлення батьківства;

- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється:

- внаслідок виходу з громадянства України;
- внаслідок втрати громадянства України;
- за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Державні органи беруть участь у вирішенні питань громадянства. Згідно з Конституцією до цих органів належить насамперед Президент України.

Комісія при Президентові України з питань громадянства:

а) розглядає заяви про прийняття до громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань;

б) повертає документи про прийняття до громадянства України чи про вихід з громадянства України уповноваженому центральному органу виконавчої влади з питань громадянства або Міністерству закордонних справ України для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства України;

в) контролює виконання рішень, які Президент України прийняв з питань громадянства.

Крім Президента України та комісії при Президентові України з питань громадянства, питаннями громадянства займаються спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади Міністерство внутрішніх справ України та підпорядковані йому органи (ст. 24 Закону).

Конституційні права та свободи людини і громадянина

Сукупність прав і обов'язків становить правовий статус громадянина в державі, відрізняє його від іноземних громадян. Основу правового статусу громадян України становлять конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина. Конституція України містить положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека в Україні визначені як вища соціальна цінність, а права і свободи людини та їх гарантія визначають сенс і спрямування діяльності держави. Затвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21);

Систему конституційних норм, які закріплені Конституцією 1996 р. і визначають правовий статус людини й громадянина, становлять громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні права та права в галузі правосуддя. Держава не тільки проголошує права і свободи людини, а й бере на себе обов'язки їхньої реалізації.

Особисті (громадянські) права є найважливішими правами людини, що забезпечують її життя, особисті цінності, свободу, недоторканість, особисту безпеку, правовий захист. Вони є невід'ємними, тобто належать людині як члену громадянського суспільства, забезпечені законами і покликані захищати людину від свавілля держави та інших людей. Особисті права держава не надає, а тільки охороняє і гарантує. До особистих прав громадян належать: право кожного на життя – стаття 27; право на повагу його гідності – стаття 28; право на свободу й особисту недоторканість – стаття 29; право на свободу думки і слова, вільно висловлювати свої погляди й переконання – стаття 34; право на недоторканість житла – стаття 30; право на таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної та іншої кореспонденції – стаття 31; право на вільне користування

рідною мовою – стаття 10; право на свободу пересування; право на вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України – стаття 33.

Політичні права й свободи визначають можливість громадян брати участь у здійсненні влади, в керівництві державними справами і в суспільно-політичному житті. До політичних прав та свобод належать: право брати участь в управлінні державними справами, у Всеукраїнському і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до вищого органу державної влади й органу місцевого самоврядування, право рівного доступу до державної служби – стаття 38; право спрямовувати індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів – стаття 40; право на свободу думки і слова, на вільне волевиявлення своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію в будь-який спосіб – стаття 34; право на свободу об'єднання в політичні партії і суспільні організації для захисту своїх прав та свобод і задоволення своїх інтересів – статті 36, 37; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації – стаття 39.

Соціально-економічні права – це можливості громадян брати участь у сфері матеріального виробництва та розподілу матеріальних благ. Згадані права є основою економічної самостійності людини, а також визначають загальні умови її соціального життя. До них належать: право користуватися природними та іншими об'єктами права власності народу відповідно до закону, право власності на землю – статті 13, 14; право громадян володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності – стаття 41; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, – стаття 42; право на працю – стаття 43; право на належні, безпечні та здорові умови праці – стаття 43; право на заробітну плату не нижчу від визначеної законом – ст. 43; право працюючих на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів – стаття 44; право на соціальний захист – стаття 46; право на житло – стаття 47; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини – стаття 48; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування – стаття 49; право на освіту – стаття 53.

Екологічні права включають право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування шкоди, заподіяної погіршенням стану довкілля, на отримання і використання інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також на її поширення - стаття 50.

Культурні права людини й громадянина: право на освіту – стаття 53; право на вибір і заняття інтелектуальною, творчою діяльністю, свобода літературної, художньої, наукової діяльності та творчості, право інтелектуальної власності й авторські права – стаття 54; право кожного громадянина користуватися досягненнями науки і техніки, культурними та історичними надбаннями народу й світової громадськості – стаття 54; право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови – стаття 53.

Конституція України визначає гарантії **прав людини в галузі правосуддя:** право на судовий захист своїх прав і свобод від порушень та протиправних посягань – стаття 55; право на відшкодування матеріальних і моральних збитків –

стаття 56; право на правову допомогу – стаття 59; право на невиконання явно злочинних розпоряджень чи наказів – стаття 60; ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності за одне і те саме правопорушення – стаття 61; тільки суд встановлює вину особи у вчиненні злочину – стаття 62 (презумпція невинуватості); підозрюваний, звинувачений чи підсудний має право на захист – стаття 63.

До обов'язків громадян України належать:

- захист Батьківщини, незалежності і територіальної цілісності України;
- повага до державних символів України;
- обов'язок не завдавати шкоди природі, культурній спадщині;
- обов'язок відшкодувати завдані їм збитки;
- обов'язок платити податки та збори в порядку і розмірах, встановлених законом;
- обов'язок неухильно дотримуватися Конституції та законів України;
- обов'язок не зазіхати на права і свободи, честь та гідність інших людей (ст. 65-68 Конституції України).

Закріплені й гарантовані у Конституції права, свободи та обов'язки громадян – реальний шлях побудови правової держави, розвитку особистості і забезпечення справді правового характеру взаємовідносин громадянина і держави, громадян та інших осіб між собою.

Поняття та форми здійснення народного суверенітету.

Безпосередня й представницька демократія

Народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні має безумовне й пріоритетне право на здійснення її безпосередньо та через органи державної влади і місцевого самоврядування. Повновладдя народу України здійснюється на основі Конституції України і реалізується через інститути безпосередньої (прямої) демократії та інститути представницької (виборної) демократії.

Інститути безпосередньої демократії забезпечують пряме волевиявлення або безпосереднє здійснення волі громадян у питаннях державного і суспільного життя. Іншими словами, **безпосередня демократія** – це особиста участь громадян або участь у складі об'єднання громадян в управлінні справами суспільства і держави. Стаття 69 Конституції України фіксує деякі інститути прямої демократії, зазначаючи, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом безпосереднього голосування законів України або інших рішень із важливих питань загальнодержавного та місцевого значення. Референдум є особливим інститутом демократії, одним із засобів демократичного управління державними справами.

Вибори як форма народного волевиявлення - один із способів формування народом органів державної влади та місцевого самоврядування або інших інститутів (Конституція України, ст. 71).

Формами безпосередньої демократії також виступають загальні зібрання громадян, народні законодавчі ініціативи тощо.

Інститути представницької демократії – засіб забезпечення реалізації волі громадян через обраних ними представників – депутатів чи інших виборних осіб. Іншими словами, представницька демократія – це участь громадян в управлінні державою і суспільством не безпосередньо, а через (за допомогою) представників, яких вони обрали в органи держави. Обрані народом особи є повноважними

представниками населення, від імені та за дорученням якого вони приймають рішення, обов'язкові для виконання на всій території держави. У нашій Україні представницьким органом, уповноваженим приймати загальнообов'язкові в межах усієї держави рішення (закони), є Верховна Рада України. Громадяни держави можуть створювати й одноособові органи, уповноважені виступати від імені держави, наприклад Президент України. Населення певної адміністративно-територіальної одиниці шляхом виборів формує також органи місцевого самоврядування (місцеві ради), які приймають рішення, що є обов'язковими у межах відповідної частини території країни і стосуються питань, котрі належать до компетенції такого органу.

Засади виборчого права й види виборчих систем. Виборча система України

Згідно з Конституцією України вибори – це форма прямого народовладдя, волевиявлення народу шляхом таємного голосування з метою обрання Президента України, формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Засади виборчого права:

- вибори є вільними – недопустимість будь-якого тиску на виборців з метою примусити їх голосувати всупереч своїм переконанням, або на догоду іншим особам чи структурам;
- всезагальність виборів – право обирати (активне виборче право) мають усі громадяни України, які на день голосування досягли 18 років, крім осіб, яких суд визнав недієздатними;
- право бути обраним (пасивне виборче право) має свої особливості залежно від виду виборів. Заборонені будь-які обмеження виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних переконань, роду і характеру занять;
- рівність виборчих прав – усі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах, кожний виборець має лише один голос. Виборчі округи утворюють з приблизно однаковою кількістю виборців;
- пряме виборче право – кандидатів обирають безпосередньо виборці, без будь-яких посередників та проміжних ланок;
- таємність голосування – будь-який контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це забезпечується особистим голосуванням виборця в ізольованих кабінах або кімнатах, обладнаних для таємного голосування. При заповненні бюлетеня заборонена присутність будь-кого, крім того, хто голосує.

Виборча система – це порядок формування представницьких органів (верховних, місцевих, регіональних) державної влади, обрання Президента України та здійснення виборцями своїх прав.

Види виборчих систем до представницьких органів:

- мажоритарна (система більшості) – враховують лише голоси, подані за кандидата (або за список кандидатів партії), який отримав абсолютну,

відносну або кваліфіковану більшість голосів у виборчому окрузі ;

- пропорційна, побудована на принципі дотримання пропорцій між кількістю депутатських місць, які надають окремим політичним партіям, та кількістю голосів, що їх збрала кожна з партій на виборах (напр., Іспанія, Ізраїль, ФРН);
- змішана, поєднує у собі елементи мажоритарної і пропорційної системи (одну половину депутатів обирають за мажоритарною системою, а іншу – за пропорційною).

Вибори до Верховної Ради України 2006 р. були проведені за пропорційною виборчою системою.

Система органів державної влади за Конституцією України

В Україні державна влада здійснюється за принципом розподілу її на три “гілки” влади: законодавчу, виконавчу та судову (Конституція України, ст. 6).

Розподіл влади можливий лише за умови фактичного забезпечення єдності і взаємозалежності цих основних її “гілок”. Головним у системі розподілу влад є створення механізмів від узурпації влади однією якоюсь її “гілкою”, що є своєрідним застереженням від авторитаризму і тоталітаризму. Конституція України в статті 6 закріплює важливе положення про те, що органи, які уособлюють ту чи іншу “гілку” влади, здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Параметри цих повноважень вписані у відповідних розділах Основного Закону України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – *Верховна Рада України* (КУ ст. 75). Розділ IV КУ визначає правовий статус Верховної Ради України (далі ВР). ВР складається з 450 народних депутатів, обраних на 5 років на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Чергові вибори до ВР відбуваються в останню неділю березня п'ятого року повноважень ВР. Позачергові вибори до ВР призначаються Президентом України і проводяться в період 60 днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень ВРУ.

Депутати працюють у ВР на постійній основі. ВР збирається на першу сесію не пізніше, ніж на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання ВР відкриває найстаріший за віком народний депутат України. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед ВР присягу.

ВР працює сесійно у формі пленарних засідань ВР і засідань її Президії, постійних комісій та тимчасових спеціальних комісій ВР, що проводяться у період між пленарними засіданнями.

Сесії ВР бувають черговими та позачерговими. Чергові сесії ВР розпочинають роботу першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. Позачергові сесії скликаються Головою ВР на вимогу не менш як 1/3 конституційного складу ВР або на вимогу Президента України.

На першому засіданні ВР на партійній і на позапартійній основі формуються депутатські групи (фракції), які реєструється у Секретаріаті ВР, утворюється погоджувальна рада депутатських груп (фракцій). Для координації роботи парламенту і Президента встановлюється посада Представника Президента у Верховній Раді.

Після визнання ВР повноважень народних депутатів з їх числа:

- обирається Голова ВР та його заступники;
  - затверджується перелік і створюються постійні комітети;
  - обираються голови постійних комітетів;
  - утворюється Президія ВР (очолює Голова ВР);
  - утворюється Секретаріат ВР (як робочий орган ВР);
  - в разі необхідності – тимчасові спеціальні комісії.
- Засідання ВР проводяться відкрито. У цілому ВР у своїй діяльності керується регламентом ВР.

Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу ВР. Рішення

ВР приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування, яке здійснюється народним депутатом особисто.

Голова ВР:

- 1) веде засідання Верховної Ради;
- 2) організовує підготовку питань до розгляду на її засіданнях;
- 3) підписує акти, прийняті ВР;
- 4) представляє Верховну Раду у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;

5) організує роботу апарату ВР.

Комітети ВР:

- 1) здійснюють законопроектну роботи;
- 2) проводять збір, вивчення, дослідження інформації з питань, що належать до компетенції комітетів; організовують слухання цих питань, в тому числі на засіданнях ВР;
- 3) здійснюють контроль за дотриманням та реалізацією Конституції та законів України, інших нормативних актів ВР;
- 4) здійснюють попередній розгляд та підготовку висновків і пропозицій щодо ратифікації та денонсації міжнародних договорів і угод;
- 5) проводять попереднє обговорення та дають висновки щодо кандидатур посадових осіб, які відповідно до Конституції та законів України обираються, призначаються або затверджуються ВР.

Верховна Рада України приймає: закони; постанови; інші акти (заяви, декларації) більшістю від її конституційного складу (за винятком конституційних законів, де необхідно 2/3 голосів депутатів). Закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Право законодавчої ініціативи у ВР належить Президентові України, народним депутатам України і Кабінету Міністрів України.

До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до КУ в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму;

- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання ЗСУ та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту);
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності КМУ;
- 12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів КМУ, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів КМУ;
- 13) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- 14) здійснення контролю за діяльністю КМУ;
- 15) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- 16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- 17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого ВРУ з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- 18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови НБУ за поданням Президента України;
- 19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради НБУ;
- 20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- 21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

- 22) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- 23) призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;
- 24) обрання суддів безстроково;
- 25) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 26) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- 27) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- 28) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- 29) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;
- 30) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису ВРУ та структури її апарату та ін.

Правовий статус народного депутата України регулюється Конституцією України та Законом України «Про статус народного депутата України» (17. 11. 1992 р.). Народний депутат є повноважним представником народу у Верховній Раді (ВР). Він покликаний виражати й захищати інтереси суспільства та своїх виборців.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх 5 років. Не може бути обраний до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому порядку.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Народні

депутати України не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній

службі (ст. 78). Відповідно до Закону «Про статус народного депутата» статус народного

депутата несумісний із зайняттям будь-якої іншої виробничої або службової посади, за

винятком лише тих, що пов'язані з викладацькою, науковою та іншою творчою роботою.

Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед ВР присягу, текст якої затверджений ст. 79 Конституції України. Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної ВР. Після цього депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Повноваження народних депутатів України починаються з моменту

складення присяги, а внаслідок відмови її складати депутатський мандат втрачається.

Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди ВР України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані (ст. 80).

Ст. 81 КУ передбачає умови припинення повноважень народного депутата України. Рішення про дострокове припинення повноважень депутата приймає ВР.

Повноваження народного депутата припиняються одночасно з припиненням повноважень ВР, а також у разі:

- ✓ складення повноважень за його особистою заявою;
- ✓ набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- ✓ визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- ✓ припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- ✓ якщо протягом 20 днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- ✓ невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
- ✓ його смерті.

У ВР народний депутат має право:

- обирати і бути обраним до органів ВР;
- пропонувати питання для розгляду ВР або її органами;
- законодавчої ініціативи у ВР;
- ставити питання про визнання законопроекту терміновим та про винесення його на народне обговорення або референдум;
- вносити проекти постанов, інших актів, поправки до них;
- вносити пропозиції та поправки до проектів законів та інших законодавчих актів, а також пропозиції щодо порядку голосування;
- звертатися із запитам, вимагати на них відповіді;
- брати участь у дебатах, ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданні, та ряд інших.

Народний депутат України у ВР зобов'язаний:

- бути присутнім та брати участь у засіданнях ВР та її органів, до складу яких його обрано;
- виконувати їх доручення, додержувати Регламенту ВР та інших нормативних актів, що визначають порядок діяльності Верховної Ради та її органів;

- брати участь у контролі за виконанням законів та інших актів ВР, рішень її органів;
- інформувати ВР та її органи, до складу яких його обрано, про виконання доручень ВР та її органів.

Законом «Про статус народного депутата України» детально врегульовані *гарантії депутатської діяльності*:

- ✓ недоторканість (не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або затриманий без згоди ВР);
- ✓ забезпечення інформаційними матеріалами та юридичною допомогою;
- ✓ захист трудових прав (після закінчення строку його повноважень надається попередня робота (посада);
- ✓ право позачергового одержання місця в готелі;
- ✓ право на безоплатний проїзд та ряд інших прав.

Згідно з Конституцією України (розділ V) *Президент України* є главою держави і виступає від її імені, Головою Ради Національної безпеки і оборони України, Верховним

Головнокомандувачем ЗСУ. Він – гарант державного суверенітету, територіальної цілісності

України, дотримання КУ, прав і свобод людини і громадянина.

В Україні пост Президента був введений через рік після прийняття Декларації про державний суверенітет. Перший Президент України Л. М. Кравчук був обраний всенародно 1 грудня 1991 р. одночасно з проведенням всенародного референдуму, що підтвердив Акт ВР України від 24 серпня 1991 р. про проголошення України незалежною суверенною державою.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця 5 року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період 90 днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента

України до присяги здійснює Голова КСУ. Текст присяги подає Конституція України в ст. 104.

На час виконання своїх повноважень Президент України користується правом недоторканості. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно.

Основні повноваження Президента України:

- 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 7) призначає позачергові вибори до ВРУ, припиняє повноваження ВРУ у випадках, передбачених Конституцією;
- 8) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВРУ, сформованої відповідно до ст.83 КУ, подання про призначення ВРУ Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на 15 день після одержання такої пропозиції;
- 9) вносить до ВРУ подання про призначення Міністра оборони України, МЗС України;
- 10) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою ВРУ Генерального прокурора України;
- 11) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради НБУ;
- 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- 13) вносить до ВРУ подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови СБУ;
- 14) зупиняє дію актів КМУ з мотивів невідповідності КУ з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- 15) очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- 16) вносить до ВРУ подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- 17) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- 18) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень ВРУ;
- 19) призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України;
- 20) утворює суди у визначеному законом порядку;
- 21) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- 22) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- 23) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
- 24) здійснює помилування;
- 25) створює у межах коштів, передбачених у Держбюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;
- 26) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент має право законодавчої ініціативи у ВР. Президент України підписує закони, прийняті ВР. Протягом 15 днів після отримання закону він підписує його, беручи до виконання та офіційно оприлюднює його або повертає закон із своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до ВР для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою не менш, як 2/3 голосів від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом 10 днів.

Президент виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Достроково повноваження Президента України припиняються у разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з посади в порядку імпічменту (особливий порядок притягнення до відповідальності вищих посадових (службових) осіб держави у випадку порушення ними Конституції та законів під час виконання ними службових обов'язків);
- смерті.

Президент України може бути усунений з поста ВРУ в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення ПУ з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу ВРУ.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається ВРУ не менш як 3/4 від її конституційного складу після перевірки справи КСУ і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку ВСУ про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Відставка Президента набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Рада.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. КМУ відповідальний перед Президентом України і ВРУ, підконтрольний і підзвітний ВРУ у межах, передбачених Конституцією.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається ВРУ за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВРУ, сформованої відповідно до ст. 83 КУ, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу ВРУ.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються ВРУ за поданням Президента України, інші члени КМУ призначаються ВРУ за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності КМУ, схваленої ВРУ.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною ВРУ.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити ВРУ про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття ВРУ резолюції недовіри КМУ мають наслідком відставку всього складу КМУ. У цих випадках ВРУ здійснює формування нового складу КМУ у строки і в порядку, що визначені КУ.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною ВРУ або відставку якого прийнято ВРУ, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого КМУ.

Кабінет Міністрів України здійснює такі повноваження:

- 1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- 3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- 4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- 5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності;

- 6) здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- 7) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого ВРУ Державного бюджету України, подає ВРУ звіт про його виконання;
- 8) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- 9) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- 10) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
- 11) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- 12) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу КМУ; здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти КМУ підписує Прем'єр-міністр України. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Структурною ланкою виконавчої вертикалі є *центральні органи виконавчої влади* (ч. 5 ст. 114). Конституція передбачає певний порядок їх утворення і функціонування. Це міністерства, державні комітети, інші центральні органи так звані "центральні відомства" – державні адміністрації, національні агентства, комісії тощо, які безпосередньо підвідомчі Кабінету Міністрів.

За змістом своєї діяльності кожний центральний орган виконавчої влади забезпечує втілення у життя державної політики у відповідній галузі державного управління, несе відповідальність перед урядом за стан справ.

Центральні органи є, як правило, єдиноначальними органами виконавчої влади, тобто владні повноваження цього органу здійснюються одноособово – міністром, головою комітету чи відомства.

Рішення центрального органу – накази Міністра – набувають юридичної сили, якщо вони оформлені як правові акти, видані в межах повноважень і на основі Конституції України, Законів, актів Президента і Уряду.

Нормативно-правові акти центрального органу підлягають реєстрації у міністерстві юстиції в порядку, встановленому Законом.

За загальним правилом на місцевому рівні органами міністерств, державних комітетів є управління, відділи, інші структури місцевих державних адміністрацій які і підзвітні і підконтрольні відповідним центральним органам виконавчої влади.

Призначення їх керівників здійснюється головою державної адміністрації за погодженням з відповідним центральним органом.

Центральні органи у межах своїх повноважень сприяють органам місцевого самоврядування – Радам та їх виконавчим органам і виконавчим комітетам у здійсненні ними повноважень місцевого самоврядування. Виконавчі органи і виконавчі комітети Рад з питань здійснення делегованих Радам повноважень підконтрольні та підзвітні відповідним центральним органам.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, і при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать КУ та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили 2/3 депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Члени КМУ, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Організація, повноваження і порядок діяльності КМУ, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

У відповідності з КУ правосуддя в Україні здійснюється виключно *судами*. Судочинство в державі здійснюється Конституційним судом і судами загальної юрисдикції. Судові рішення є обов'язковими для виконання на всій території України (ст. 124 Конституції). Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають в державі.

Органи судової влади посідають самостійне місце у системі розподілу влади і діють незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Суди від імені держави, в порядку, встановленому законом, здійснюють правосуддя з метою поновлення порушеного права і справедливості шляхом застосування заходів державного примусу до осіб, які посягають на інтереси, що охороняються законом.

Суди є незалежними. Будь-яке втручання у здійснення правосуддя забороняється. Суди у своїй діяльності підкоряються тільки Конституції та законам.

Основні завдання судової влади в Україні:

- Здійснювати судовий захист від посягань на честь і гідність, життя та здоров'я, свободу і майно громадян.
- Зміцнення законності та правопорядку у державі.
- Охорона від посягань на власність, соціально-економічні, громадянські, політичні права і свободи громадян.
- Запобігання у вчиненні злочинів та інших правопорушень.

Основні принципи здійснення правосуддя в Україні:

- правосуддя здійснюється тільки судом;
- виборність суддів та народних засідателів;
- колегіальність;
- незалежність при розгляді справ і прийнятті рішень;
- недоторканість та соціальний захист суддів;
- незмінюваність суддів;
- підпорядкування суддів тільки закону;
- рівність громадян перед законом і судами;
- розгляд справ в усіх судах усний, відкритий;
- гласність судочинства;
- змагальність і забезпечення рівноправності сторін;
- неупередженість суддів.

Суддя – носій судової влади, який здійснює правосуддя незалежно від законодавчої і виконавчої влади. *Судді* є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в судах всіх рівнів. У своїй

діяльності судді є незалежними, підкоряються тільки законові. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України *безстроково*, в порядку, встановленому законом. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

До професійного судді у статті 127 Конституції України ставляться такі вимоги:

- не може мати представницький мандат;
- не повинен належати до будь-якої політичної партії та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- не може займатися іншою оплачуваною та підприємницькою діяльністю, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України:

- не молодший 25 років,
- який має вищу юридичну освіту,
- стаж роботи у галузі права не менше як 3 роки,
- проживає в Україні не менш як 10 років,
- володіє державною мовою.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті. Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Конституційний Суд України забезпечує відповідність законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, а також охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина. Основна *мета Конституційного Суду України* – забезпечення конституційної законності і верховенства Конституції України. Правове регулювання діяльності Конституційного Суду України Конституцією України (ст. ст. 147-153) та законом України *"Про Конституційний Суд України"* (3. 06. 1992 р.)

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Конституція України ст.147 зазначає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Ст. 48 КУ нашої держави визначає склад, порядок формування Конституційного суду, вимоги до його суддів.

Конституційний суд складається з 18 суддів, по 6 суддів з яких призначають Президент України, ВРУ та з'їзд суддів України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні КСУ зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один 3-річний строк.

На суддів КСУ поширюються гарантії незалежності та недоторканності, загальні підстави звільнення суддів з посади та вимоги щодо несумісності.

Повноваження Конституційного Суду України:

-- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються: за зверненнями Президента України; не менш як 45 народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого ВРУ з прав людини; Верховної Ради АРК.

-- офіційне тлумачення Конституції України та законів України. З вище вказаних питань Конституційний Суд ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

-- Конституційний Суд України за зверненням Президента або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

-- за зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визначаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Конституція України статтею 125 заклала юридичну базу становлення та розвитку системи судів в Україні і законодавства з питань організації та діяльності судів загальної юрисдикції.

Конституція не дає повного визначення судової системи і зазначає лише, що найвищим судовим органом системи судів загальної юрисдикції є Верховний Суд. Згідно з Основним Законом нашої держави система загальних судів будується за принципами територіальності та спеціалізації.

Територіальний принцип побудови судової системи означає, що юрисдикція окремих ланок судової системи поширюється на певні території, які можуть збігатися з адміністративно-територіальними одиницями, але можуть і не збігатися з ними.

Спеціалізація судів і суддів у розгляді справ певних категорій сприяє поглибленому знанню суддями окремих галузей законодавства та практики його застосування, підвищенню професіоналізму суддів і надійнішому захисту прав та свобод людини, прав і законних інтересів юридичних осіб. За чинним законодавством (Закон України від 7 лютого 2002 р. “Про судоустрій”) як спеціалізовані суди діють адміністративні й господарські місцеві суди, а у Верховному Суді діють спеціалізовані судові палати у цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справах, військова судова колегія.

1. Основною ланкою системи загальних судів є місцеві: районні (міські) суди, військові суди гарнізонів, господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Місцеві суди – суди першої інстанції. (Суд першої інстанції – це суд, який розглядає будь-яку справу і вирішує її своїм вироком, рішенням чи постановою). Вони розглядають переважно більшість цивільних, кримінальних та адміністративних справ.

2. Необхідність запровадження апеляційного та касаційного порядку перевірки законності й обґрунтованості судових рішень обумовлює створення системи апеляційних та вищих спеціалізованих судів – судів другої інстанції. (Суд другої інстанції – суд, що розглядає справи за апеляційними скаргами чи касаційними поданнями і перевіряє правильність вирішення справи судом першої інстанції, що ще не вступило в законну силу).

Апеляційні суди створені в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі та у Військово-Морських Силах на базі діючих Верховного суду Автономної Республіки Крим, обласних та інших прирівняних до них судів. Ці суди згідно з процесуальним законодавством повинні перевіряти законність і обґрунтованість рішень районних (міських) судів в апеляційному та касаційному порядку. Вони мають також розглядати як перша інстанція окремі категорії справ, віднесені законом до їхньої компетенції.

Вищі спеціалізовані суди є касаційною інстанцією щодо спеціалізованих судів нижчої ланки (місцевих та апеляційних судів).

3. Конституційною нормою закріплено, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд, у компетенції якого переглянути будь-яке рішення судів нижчих ланок. Верховний Суд діє у складі Пленуму Верховного Суду і спеціалізованих судових палат з окремих категорій справ.

Конституція України забороняє створення будь-ким надзвичайних і особливих судів. Практика створення позасудових органів не сумісна з принципом законності й призводить до порушення прав і свобод громадян, незаконних політичних репресій, що недопустиме в умовах демократичного суспільства.

Господарські суди – органи, створені за взаємною згодою сторін або компетентними органами для вирішення спорів (справ), що виникають між

юридичними особами (незалежно від форм власності та організаційних форм) з майнових питань і пов'язаних з ними немайнових відносин. Господарські суди: Вищий господарський суд України; Господарський суд Автономної Республіки Крим; обласні господарські суди; господарські суди м. Києва та м. Севастополя. Можуть утворюватися й інші ланки господарських судів (міські, міськрайонні, районні господарські суди).

Поняття про самоврядування. Органи місцевого самоврядування в Україні

Сучасну демократичну, соціальну, правову державу неможливо уявити без повноцінної системи місцевого самоврядування. Адже якою б не була державна влада в центрі, вона ніколи не стане ефективною, якщо не буде оптимально організованою на місцях.

Самоврядування – це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через обрані ними державні або суспільні органи всіх питань місцевого життя на основі законів та власної фінансової і економічної бази.

Конституція України визначає концептуальні основи місцевого самоврядування в Україні. Стаття 140 Конституції стверджує, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Територіальна основа місцевого самоврядування -- село (сільрада), селище, місто. Райони у містах з районним поділом є складовою частиною місцевого самоврядування міст. Первинні суб'єкти місцевого самоврядування є територіальні колективи громадян, які проживають у селах (сільрадах), селищах, містах. Територіальні колективи громадян здійснюють свої повноваження безпосередньо та через органи, які вони обрали. Відповідно до статті 5 Закону України від 21 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні", крім територіальних громад, система місцевого самоврядування включає:

- сільську, селищну, міську раду (представницькі органи місцевого самоврядування);
- сільського, селищного, міського голову;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради (виконавчі комітети);
- районні та обласні ради (представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст);
- органи самоорганізації населення (будинкові, вуличні, квартальні комітети жителів).

Матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування згідно з статтею 142 Конституції України становлять:

- рухоме і нерухоме майно;
- доходи місцевих бюджетів та інші кошти;
- земля і природні ресурси, що є у власності територіальних громад;
- об'єкти спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Формами безпосереднього здійснення місцевого самоврядування територіальними колективами є:

- референдуми;

- загальні збори (сходи) громадян населеного пункту;
- інші способи участі громадян в обговоренні та вирішенні питань, віднесених до компетенції місцевого самоврядування.

Основні повноваження органів місцевого самоврядування (ст. 144):

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць та контролюють їх виконання;
- встановлюють передбачені законом місцеві податки та збори;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- здійснюють інші повноваження, встановлені чинним законодавством.

Органи місцевого самоврядування приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Загальні засади формування органів місцевого самоврядування та обрання його головних посадових осіб визначає стаття 141 Конституції України. Депутатів, які входять до сільської, селищної, міської ради, обирають жителі відповідної територіальної одиниці на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Територіальні громади обирають також відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Сільські, селищні, міські ради можуть мати свої виконавчі органи, які безпосередньо організовують реалізацію рішень відповідної ради, утворюються нею, підзвітні і підконтрольні їй. Виконавчий орган ради очолює її голова.

До питань компетенції сільських, селищних, міських рад, які вирішують тільки на пленарних засіданнях рад, належать: затвердження регламенту ради; утворення виконавчого комітету ради; розгляд запитів депутатів; встановлення місцевих податків і зборів; прийняття рішення про проведення місцевого референдуму; прийняття рішень щодо випуску місцевих позик; ряд інших, передбачених статтею 25 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні".

Сільські, селищні та міські Ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Обласні та районні ради є органами, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст відповідного регіону. Вони не мають своїх виконавчих органів. Голову районної та голову обласної ради обирає відповідна рада він очолює виконавчий апарат ради, який головним чином має забезпечувати організацію роботи цих рад. Функції виконавчих органів рад здійснюють відповідні місцеві державні адміністрації (відбувається делегування окремих функцій місцевого самоврядування органам виконавчої влади).

ЛЕКЦІЯ №4

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

План

1. Поняття цивільного права, предмет та метод його регулювання. Цивільно – правові відносини, їх види, зміст і підстави виникнення, зміни та припинення.
2. Фізичні та юридичні особи як суб'єкти цивільного права.
3. Поняття власності та права власності.

Література :

1. Цивільний кодекс України, Київ-2003р.
2. Цивільне право України у 2-х томах під ред. Я.М.Шевченко, Київ-2004р.

1. Цивільне право є складовою частиною права в цілому, одна з його галузей. **Цивільне право** – це приватне право, метою існування якого є захист приватних інтересів. У відносинах, які опосередковує приватне право, держава як влада не бере участі. Ця галузь права забезпечує регулювання певної сфери відносин: відносини власності, товарно-грошового обігу, сфери особистого життя громадян, їх творчої та інтелектуальної діяльності.

Отже, **ЦП**- це сукупність правових норм, які регулюють майново-вартісні та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності сторін.

Предметом є майнові та особисті немайнові відносини. Поняття методу цивільно-правового регулювання охоплює сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Цивільне законодавство – це форма вираження цивільного права як галузі права. Сукупність цивільно –правових актів утворює цивільне законодавство.

Цивільне законодавство має свою структуру, елементами якої є закони, а також підзаконні нормативно-правові акти. Основу ЦЗ становить Конституція 1996р., яка має найвищу юридичну силу. Після Конституції вищу юридичну силу мають закони. Закон – це нормативно-правовий акт, що приймається ВРУ. Основним актом ЦЗ є Цивільний кодекс, затверджений ВРУ 16 січня 2003р., який вступив в дію з 1 січня 2004р. він є єдиним кодифікованим актом цивільного законодавства. ЦК України складається з 6 книг, 90 глав, 1308 статей. Він побудований за пандектною системою, відповідно до якої норми, які можуть бути застосовані при регулюванні будь-яких суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права, подано окремою книгою під назвою „ Загальні положення”. Цивільно-правові інститути особливої частини цивільного права подано у 5-ти книгах : „

Особисті немайнові права фізичної особи”, „ Право власності та інші речові права”, „ Право інтелектуальної власності”, „Зобов’язальне право”, „Спадкове право”.

Юридична наука визначає як підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин комплекс різноманітних за своїм характером явищ, які зумовлюють рух цивільного правовідношення. Згідно ст.11 ЦК цивільні права та обов’язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов’язки. Підставами виникнення цивільних прав та обов’язків є: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової(матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти. Цивільні права та обов’язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов’язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади АРК або органів місцевого самоврядування. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов’язки можуть виникати з рішення суду. У певних випадках, підставою виникнення цивільних прав та обов’язків може бути настання або ненастання певної події. Дана класифікація не є вичерпною, що дуже важливо в умовах сучасного економічного обороту.

Отже, **цивільні правовідносини** – це майнові або особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що виникає між автономними і рівноправними суб’єктами, наділеними суб’єктивними правами та обов’язками. Тобто, вони складаються між його певними учасниками – **суб’єктами** стосовно майнового або немайнового блага – **об’єкта**. А також є їх **зміст** – конкретні суб’єктивні права і обов’язки.

2. **Суб’єктами цивільних правовідносин** або їх учасниками є фізичні та юридичні особи, держава Україна, АРК та територіальні громади.

Для визнання людини учасником цивільних правовідносин або суб’єктом цивільного права треба мати цивільну правоздатність і дієздатність.

Цивільна правоздатність – це здатність людини бути носієм цивільних прав і обов’язків, здатність мати цивільні права і нести цивільні обов’язки. Всі громадяни незалежно від віку і стану свого здоров’я наділені цивільною правоздатністю . Отже, здатність громадянина мати права і нести обов’язки виникає з моменту народження і припиняється зі смертю або визнання громадянина померлим.

Жоден громадянин за своє життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній. Зміст цивільної правоздатності визначається законом.

Цивільна дієздатність – це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов’язки. Тобто, здатність громадянина самому розпоряджатися своїми правами і нести відповідальність за свої дії. За своїм обсягом дієздатність поділяється на: а) повну; б) часткову; в) неповну; г) обмежену; д) визнання громадянина недієздатним.

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття, тобто 18 років. У випадках одруження до досягнення повноліття повна дієздатність настає з моменту одруження. Повна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана батьком чи матір'ю дитини. Надання такої повної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки чи піклування за заявою особи чи письмовою згодою батьків.

Повна цивільна дієздатність може бути надана особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. У цьому випадку вона повинна бути зареєстрована як підприємець.

Неповна дієздатність настає у громадян віком від 14 до 18 років і має такий обсяг:

- Право розпоряджатися своєю заробітною платою, стипендією або іншими доходами;
- Самостійно здійснювати права на результати творчої, інтелектуальної діяльності, що охороняються законом;
- Бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- Право вносити вклади до кредитних установ і розпоряджатися ними.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника чи органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону.

Часткова дієздатність надається малолітнім, які не досягли 14 років і мають такий обсяг прав:

- Право самостійно вчиняти дрібні побутові угоди; Правочин визнається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість;
- Здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Обмежена дієздатність може бути визнана судом громадянам, які страждають на психічний розлад, що істотно впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними; а також, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим самим ставлять себе чи свою сім'ю у важке матеріальне становище. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Обмежено дієздатний громадянин може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, а угоди щодо розпорядження

майном лише за згодою піклувальника. Обмежено дієздатний громадянин самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Визнання громадянина недієздатним може мати місце лише за рішенням суду, якщо громадянин внаслідок хронічного, стійкого розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Над даною особою встановлюється опіка. Недієздатна особа немає права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної особи та в її інтересах вчиняє опікун. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун.

Також фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування.

І фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку – протягом шести місяців. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Відповідно до ст.80 **юридичною особою** є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною дієздатністю і правоздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Юридична особа здатна мати такі ж цивільні права і обов'язки як і фізична особа, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення запису до єдиного державного реєстру про її припинення. Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до закону та установчих документів. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється законом та установчими документами. Державна реєстрація юридичної особи здійснюється відповідно до Закону України „Про реєстрацію фізичних та юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності”.

Виділяють такі ознаки юридичної особи: **організаційна єдність** характеризується наявністю стійких взаємозв'язків між членами (учасниками, акціонерами) юридичної особи, внутрішньою структурою і функціональною диференціацією. Завдяки цьому воля окремих членів юридичної особи трансформується в єдину волю юридичної особи; **реєстрація відповідно до вимог чинного законодавства**, що полягає у легалізації того чи іншого виду юридичної особи з боку державних органів, які здійснюють державну реєстрацію; **наділення цивільною правоздатністю та дієздатністю**; **наявність можливості виступати позивачем і відповідачем у суді** надає право захищати свої права та відповідати за

взяті за себе зобов'язання; **майнова відокремленість юридичної особи** є матеріальною базою діяльності юридичної особи. Ступінь майнової відокремленості у різних юридичних осіб неоднаковий; **принцип самостійної цивільно-правової відповідальності** юридичної особи полягає у тому, що організація обов'язково повинна нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах закріпленого за нею майна, якщо інше не встановлено законом; **участь у цивільному обігу від власного імені** – для індивідуалізації юридичної особи вона повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму. Найменування установи має містити про характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування.

Відповідно до ст.93 ЦК місцезнаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації, якщо інше не встановлене законом. Місцезнаходження юридичної особи зазначається в її установчих документах. Для створення юридичної особи її учасники розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками, якщо законом не встановлений інший порядок їх затвердження. Юридична вважається створеною з дня її державної реєстрації. Ст.. 96 ЦК закріплює, що юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Учасник юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника, крім випадків, встановлених установчими документами та законом.

Ст..81 ЦК виділяє такі види юридичних осіб: а) залежно від мети їх створення: юридична особа створена шляхом об'єднання осіб та майна.(господарські товариства, благодійні організації, політичні партії, до об'єднань осіб та капіталу – виробничий кооператив); б) залежно від порядку створення юридичні особи поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.(юридичні особи приватного права створюються на основі установчих документів, а юридичні особи публічного права створюються на основі розпорядчого акта Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування. Так, указом Президента України затверджуються положення про міністерства, державні комітети).ЦК не визначає вичерпного переліку видів юридичних осіб.

Юридична особа припиняється у результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам- правонаступникам(злиття, приєднання, поділ, перетворення) або в результаті ліквідації. Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. Злиття, приєднання, поділ та перетворення юридичної особи здійснюється за рішення її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, а в передбачених законом випадках - за рішенням суду або відповідних органів державної влади.

Ліквідація юридичної особи – це повне припинення юридичної особи без виникнення правонаступництва.

3. **Право власності** – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, на свій розсуд, з додержанням вимог закону та моральних засад суспільства.

Власникові належить право володіння, користування та розпоряджання своїм майном.

Право володіння – це право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю. Є володіння законне, незаконне, добросовісне і недобросовісне. **Законне** – це таке володіння, яке виникає внаслідок правовідносин, що мають правові підстави. **Незаконне** володіння таких підстав немає. **Добросовісне володіння** – це володіння майном, коли набувачі його не знали і не могли знати про незаконність такого володіння. А **недобросовісні** знали або повинні були знати про таку обставину, але попри це володіють річчю.

Право користування – це право на вилучення з речі її корисних властивостей, привласнення плодів і доходів, які можна отримати від речі.

Право розпоряджання – це право власника визначати юридичну долю речі.

Власник може здійснювати зі своїм майном будь-які дії, що не суперечать закону.

Суб'єктами права власності визнаються Український народ, фізичні та юридичні особи, держава, інші держави, їх юридичні особи, міжнародні організації, територіальні громади.

Підставами набуття права власності вважаються первісні і похідні. **Первісними** вважаються такі, при яких право власності на річ виникає вперше або незалежно від волі попереднього власника. До них відносять виробництво або переробку речі, змішування та приєднання речей, відділення плодів, заволодіння, конфіскацію, реквізицію, знахідку (якщо власник не знайшовся), скарб. До **похідних** належать такі підстави, за яких набуття права власності даної особи засновується на праві попереднього власника. При переході права власності має місце правонаступництво, тому що права на придбану річ є такими ж, як вони були у попереднього власника.

Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключно (морської) економічної зони є **об'єктами права власності Українського народу**.

Суб'єктами права приватної власності є окремі фізичні та юридичні особи. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних чи юридичних осіб, не обмежується, проте законом можуть бути встановлені окремі обмеження для певних видів об'єктів (наприклад, зброя, радіоактивні речовини тощо).

Суб'єктами права державної власності є держава в особі ВРУ.

Суб'єктами права комунальної власності є відповідні територіальні громади сіл, селищ, міст і районів у містах.

Спільна власність має місце у випадках, коли з тих чи інших підстав у кількох осіб виникає право власності на одне і те саме майно. Право спільної власності може бути двох видів – **часткова спільна власність**, коли частки співвласників визначені і **сумісна спільна власність**, коли частки не визначені.

Захист права власності – це застосування судовими органами в разі порушення прав власника сукупності відповідних правових засобів, передбачених у цивільному законодавстві і спрямованих на відновлення прав власника. Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється у такі способи: визнання цих прав; відновлення становища, яке існувало до порушення становища і припинення дій, які порушують право; присудження до виконання обов'язків в натурі; компенсація моральної шкоди; припинення або зміна правовідносин; стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків, а у випадках передбачених законом або договором неустойки (штрафу, пені).

Іншими речовими правами є права на чуже майно. Їх видами є :

- Право володіння;
- Право користування (сервітуту);
- Право користування земельною ділянкою для с/г потреб (емфітевзис);
- Право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Право володіння чужим майном - це фактичне утримання у себе майна особою, яка не є його власником. Така особа може володіти чужим майном на підставі договору з власником або на підставі, встановленій законом. **Сервітут** може бути встановлений щодо земельної ділянки, природних ресурсів, іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені інакше (наприклад, сервітут може належати власникові чи володільцеві сусідньої ділянки для проходу на свою територію).

ЛЕКЦІЯ №5

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття цивільного договору (угоди), їх види та характеристика. Умови дійсності та порядок їх укладання.
2. Загальна характеристика окремих видів договорів.
3. Цивільно-правова відповідальність.
4. Особливості спадкового права.

Література :

3. Цивільний кодекс України, Київ-2003р.
4. Цивільне право України у 2-х томах під ред. Я.М.Шевченко, Київ-2004р.

1. **Договір** – одна з центральних категорій цивільного права. Договір – це підстава виникнення правовідносин, тобто юридичний факт, що лежить в основі зобов'язання і відповідно до ст.11 ЦК є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. Згідно ст.626 ЦК договором є домовленість двох і більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Виділяють такі види договорів: **односторонні та двосторонні**. Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони.(договір доручення, дарування, займ). Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони. Там де є дві і більше сторін є багатосторонній договір; **відплатні та безоплатні** – до відплатних належать договори, за якими кожна із сторін має отримати від контрагента певне відшкодування(наприклад, при купівлі-продажу, підряді тощо); до безоплатних слід віднести договір безоплатного користування(дарування, у деяких випадках доручення, якщо воно здійснюється безоплатно); **реальні та консенсуальні** – консенсуальними є договори, що набувають сили з моменту досягнення сторонами згоди, а реальними – договори, що визнаються укладеними з моменту, коли на підставі досягнутої згоди здійснюється виконання за договором – передача контрагенту певного майна(договір займу, зберігання, перевезення вантажу тощо).; **основні та додаткові** – сіль поділу договорів на основні та додаткові полягає у тому, що додаткові договори є залежними від основних, слідує за ними, і в разі визнання недійсним основного договору недійсний є і додатковий.

Зміст договору становлять умови, що визначаються на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, що є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Тобто це ті умови, на яких сторони погодилися виконувати договір. Відповідно до ст. 638 ЦК договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. **Істотними умовами договору** є умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Ціна у договорі встановлюється за домовленістю сторін. У випадках встановлених законом, застосовуються ціни(тарифи, ставки тощо), що встановлюються або регулюються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Зміна ціни після укладення договору допускається лише у випадках і в порядку встановленому законом. Зміна ціни у договорі після його виконання не допускається.

Строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору. За загальним правилом договір набирає чинності з моменту його укладання. Закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору.

Договір укладається шляхом надання пропозиції однієї сторони укласти договір(оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною пропозицію укласти договір може зробити кожна із сторін майбутнього договору. Пропозиція укласти договір має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати її зобов'язаною у разі її прийняття. Договір є укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом.(письмова, усна, нотаріальне посвідчення, державна реєстрація).

Зміна та розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. У разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим. У разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків, виконання тощо. У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються.

2. Публічним є договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги.

Договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на

умовах, встановлених попереднім договором. Попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, - у письмовій формі.

Договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі.

Окремими видами зобов'язань є такі:

- Договори про передачу майна у власність : купівля-продаж, поставка;
- Контрактація с/г продукції; міна; дарування; рента; довічне утримання (догляд);
- Договори про передачу майна у тимчасове користування: найм (оренда); прокат; лізинг; позичка;
- Договори про виконання робіт: підряд; побутовий підряд; підряд на проектні та пошукові роботи;
- Договори про надання послуг: перевезення; зберігання; страхування; доручення; комісія тощо.

3. Цивільно-правова відповідальність – це правовідношення, що виражається у вигляді несприятливих наслідків майнового і немайнового характеру у боржника, які забезпечуються державним примусом і тягнуть за собою засудження правопорушення і його суб'єкта.

Правовою підставою застосування до правопорушника цивільної відповідальності є норма права. **Фактичною підставою** для застосування міри цивільної відповідальності є скоєння цивільного правопорушення.

Специфічними рисами цивільної відповідальності, що відрізняють її від інших видів відповідальності, є:

- Її майновий характер (застосування даної відповідальності завжди пов'язане із втратами майнового характеру у майновій сфері боржника – відшкодуванням заподіяної шкоди, сплатою неустойки, штрафу, пені);
- Цивільно-правова відповідальність завжди є відповідальністю одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим-це відповідальність правопорушника перед потерпілим;
- Особливістю цивільної відповідальності є можливість перевищення розміру відповідальності у порівнянні з розміром заподіяної шкоди або збитків(наприклад, застосування штрафної неустойки, завдаток);
- Особливістю цивільно-правової відповідальності є застосування рівних за обсягом мір відповідальності за однотипні правопорушення, що забезпечує послідовну реалізацію принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин.

У формі цивільно-правової відповідальності виражаються ті додаткові обтяження, що покладаються на правопорушника. Відповідальність може наступати

у формі відшкодування шкоди, сплати неустойки, втрати завдатку, конфіскації та інше.

Є різні критерії поділу відповідальності: **договірна і позадоговірна (деліктна)**. Договірна настає в разі порушення договірного зобов'язання, а деліктна – має місце у випадку заподіяння правопорушення боржником, який не був з кредитором у договірних правовідносинах. Деліктна відповідальність виникає з моменту заподіяння шкоди майну або особі потерпілого(кредитора). **Часткова, солідарна і субсидіарна відповідальність** має значення і застосовується тоді, правопорушення скоєне кількома особами. **Часткова відповідальність** настає у всіх випадках, коли законом, іншим правовим актом або договором не передбачено інше. Часткова відповідальність передбачає, що кожний з боржників несе перед кредитором відповідальність тільки у тій частці, яка припадає на нього відповідно до закону або договору.

Солідарна відповідальність дозволяє кредитору притягнути до відповідальності будь-кого з боржників у повному обсязі або частково, дає кредитору додаткові гарантії щодо завданої шкоди та її відшкодування, дає можливість звернутися з вимогою про стягнення до будь-кого з боржників, у кого є достатньо майна для задоволення вимог. Усі боржники залишаються зобов'язаними до тих пір, поки зобов'язання не буде виконано повністю.

Субсидіарна відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, інший-додатковий(субсидіарний); **повна, обмежена, підвищена відповідальність**.

Фактичною підставою цивільної відповідальності є склад правопорушення, до якого входять об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони.

Об'єктом правопорушення є суспільні правовідносини, що регулюються цивільним правом.

Суб'єктом є правопорушник.

До об'єктивної сторони відносять : 1) шкоду, заподіяну правопорушенням; 2) протиправність поведінки правопорушника; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою.

Суб'єктивну сторону складає вина правопорушника, яка в окремих випадках опосередкована іншими суб'єктивними обставинами (ціль, мотив, емоції та інше).

Умовами цивільної відповідальності є : 1) наявність протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду.

Законодавством передбачено можливість звільнення від відповідальності. Таке звільнення відбувається у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок: 1) дії **непереборної сили**; Непереборна сила – це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія, на практиці її називають форс-мажорними обставинами; 2) **випадкового заподіяння шкоди**; Випадок (казус) – обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-чєїї вини у заподіянні шкоди. Випадок характеризується

суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення даного випадку, на відміну від необережної поведінки, не є обов'язком правопорушника. Саме тому, внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється; 3) **вини потерпілого у заподіянні шкоди.**

4. **Спадкове право** – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням. **Спадкування** є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. **Часом відкриття спадщини** є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. **Місцем відкриття спадщини** є останнє місце проживання спадкодавця.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Заповіт – це особисте розпорядження особи на випадок своєї смерті. Тобто це є односторонній правочин – дією однієї сторони, що може бути представлена однією або кількома особами. Як правило заповіт складається однією особою, проте за новим ЦК дозволяється спільний заповіт (заповіт подружжя).

Спадкування за законом виникає у разі, якщо воно не змінено або не скасовано спадкодавцем у заповіті. Спадкоємці одержують право на спадкування по чергово. Новий ЦК виділяє п'ять черг спадкоємців.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, вважається, що він її прийняв.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

ЛЕКЦІЯ №6

Сімейне право

1. Загальна характеристика Сімейного кодексу.
2. Поняття шлюбу. Умови і порядок його укладення.
3. Підстави і порядок розірвання шлюбу.
4. Визнання шлюбу недійсним.
5. Майнові права подружжя.
6. Взаємні права і обов'язки батьків і дітей.
7. Позбавлення батьківських прав.
8. Опіка і піклування. Усиновлення (удочеріння). Патронат.

Сімейне право — це сукупність правових норм, що регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу і належності до сім'ї.

Основними джерелами сімейного права є Конституція і Сімейний кодекс України. У Конституції закріплені основні принципи сімейного права: “Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі і сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою” (ст. 51). Важливим актом сімейного законодавства є Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21 листопада 1992 р. Окремі проблеми державного захисту сім'ї, дитинства, материнства та батьківства вирішуються нормами трудового, житлового і пенсійного законодавства, законодавства про освіту, охорону здоров'я тощо.

Загальна характеристика Сімейного кодексу України

Основоположним нормативно-правовим актом сімейного законодавства є Сімейний кодекс України, який Верховна Рада України прийняла 10 січня 2002 р. Він набрав чинності з 1 січня 2004 р. СКУ складається з 7 розділів, 22 глав, 292 ст.

У розділі I “Загальні положення” викладено завдання Сімейного кодексу, визначено коло учасників сімейних відносин, що ним регулюються, сформульовано загальні засади регулювання сімейних відносин.

Сімейний кодекс визначає:

- засади шлюбу;
- особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя;
- підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів;

Сімейні відносини регулюють з метою:

- зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та ін. членами сім'ї;
- побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;

•забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Учасниками сімейних відносин, які регулює Сімейний кодекс, є:

- ✓ подружжя; батьки і діти; усиновлювачі й усиновлені; матір та батько дитини у відносинах щодо її виховання, розвитку й утримання,
- ✓ баба, дід, прабаба, прадід та внуки і правнуки; рідні брати і сестри; мачуха, вітчим та падчерка і пасинок,
- ✓ інші члени сім'ї, визначені у ньому.

Загальні засади регулювання сімейних відносин визначені у статті 7:

- сімейні відносини регулюються цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами і можуть бути врегульовані за домовленістю (договором) між їх учасниками;
- сімейні відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства;
- регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя;
- учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками;
- жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї;
- дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, які встановлені Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними правовими актами, визнаними в Україні;
- регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї;
- сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства;
- кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист.

Розділ II “Шлюб. Права та обов'язки подружжя” регулює порядок державної реєстрації шлюбу, укладення шлюбного договору, визначає особисті немайнові й майнові права та обов'язки подружжя, встановлює порядок вирішення питань, пов'язаних з припиненням шлюбу та визнанням його недійсним.

Розділ III “Права та обов'язки матері, батька і дитини” формулює загальні підстави виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, встановлює порядок визначення походження дитини, визначає зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей.

Розділ IV “Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування” встановлює порядок усиновлення, здійснення опіки і піклування та патронату над дітьми.

Розділ V “Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів” визначає особисті немайнові й майнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів

(баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати і сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок).

Розділ VI “Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства” встановлює порядок усиновлення іноземцем дитини, що є громадянином України, усиновлення дитини-громадянина України, яка постійно проживає за межами України, усиновлення дитини, яка є іноземцем, але проживає на території України, усиновлення в Україні іноземцем дитини, яка є іноземцем або особою без громадянства, здійснення нагляду за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями.

Розділ VII “Прикінцеві положення” регулює порядок набрання чинності Кодексом та приведення у відповідність до нього інших нормативно-правових актів.

Поняття шлюбу, умови і порядок його укладення

Шлюб — це добровільний, рівноправний сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів громадянського стану, що породжує між подружжям взаємні особисті немайнові й майнові права та обов'язки.

Характерними ознаками шлюбу за законодавством України є:

- 1) шлюб – союз чоловіка і жінки, захищений державою;
- 2) шлюб – добровільний союз;
- 3) шлюб – рівноправний союз. Рівність виявляється як щодо особистих немайнових прав (право на прізвище, місце проживання, вибір професії), так і щодо майна, яке нажите спільною працею під час шлюбу;
- 4) шлюб – союз, який укладають з дотриманням правил, встановлених державою;
- 5) шлюб – союз, обумовлений метою створення сім'ї, народження і виховання дітей, ведення спільного господарства.

Порядок і умови укладення шлюбу

Для укладення шлюбу необхідна взаємна згода осіб, які одружуються, і досягнення ними шлюбного віку. Шлюбний вік встановлений: 18 років для чоловіків і 17 років для жінок. За заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Не допускається укладення шлюбу:

- між особами, з яких хоча б одна на час укладання шлюбу перебуває вже в іншому шлюбі;
- між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, між повнорідними і неповнорідними, двоюрідними братами і сестрами, рідними тіткою, дядьком та племінником, племінницею, а шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення;
- між особами, з яких хоча б одну суд визнав недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними. В цьому випадку шлюб визнається недійсним.

Державна реєстрація шлюбу

Правове регулювання сімейних відносин в Україні здійснює тільки держава. Закон вимагає обов'язкової державної реєстрації шлюбу. Визнається шлюб, укладений лише в органах державної реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація

шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя і дітей, в інтересах держави й суспільства. Проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

У ст. 31 закріплені норми нового інституту сімейного права – заручин. Зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Хоча заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб, особа, котра відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати іншій стороні затрати, які вона понесла у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Проте такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

Укладення і реєстрація шлюбу відбувається у відповідних державних органах РАЦС. Шлюб укладають після закінчення місячного терміну після подачі бажаними одружитися заяви в державний орган реєстрації актів цивільного стану. З поважних причин керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку. Присутність нареченої та нареченого в момент укладення шлюбу є обов'язковою. Шлюб укладають урочисто, у паспортах подружжя роблять запис про укладення шлюбу, їм видають Свідоцтво про шлюб. Закон не забороняє релігійного обряду шлюбу, однак релігійний обряд шлюбу не має правового значення і є особистою справою громадянина, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям, можуть укласти шлюбний договір. Договір укладають у письмовій формі й нотаріально посвідчують. Якщо його стороною є неповнолітня особа, то потрібна письмова згода її батьків або піклувальника. У шлюбному договорі регулюють майнові відносини між подружжям, визначають їхні майнові права і обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми. Шлюбний договір може бути змінено подружжям чи за рішенням суду. Подружжя також має право відмовитися від нього. На вимогу одного з подружжя договір може бути розірваний за рішенням суду або визнаний недійсним з підстав, встановлених Цивільним кодексом України.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Згідно зі ст. 5 Сімейного кодексу, держава зобов'язана охороняти сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створювати умови для зміцнення сім'ї. Сім'я — первинний і основний

осередок суспільства. Вона займає головне місце у житті людини, порівняно з іншими формами людської спільності.

Підстави і порядок розірвання шлюбу

Сімейний кодекс України визначає, що підставами припинення шлюбу між подружжям є:

- 1) смерть одного з подружжя або оголошення його в судовому порядку померлим;
- 2) розірвання шлюбу.

Статті 105-107 Сімейного кодексу встановлюють, що шлюб припиняється внаслідок його розірвання на підставі постанови органу державної реєстрації актів цивільного стану за спільною заявою подружжя, яке не має дітей, або одного з них, якщо другий із подружжя:

- 1) визнаний безвісно відсутнім;
- 2) визнаний недієздатним;
- 3) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як 3 р.

Шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Відповідно до статті 109 Кодексу, шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі рішення суду. До заяви додають письмовий договір про те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той із батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. У разі його невиконання аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви, якщо буде встановлено, що вона відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей.

Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя на підставі рішення суду, відповідно до статей 105, 110-112 та інших Кодексу. Позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом року після народження дитини, крім випадків, коли:

- один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини;
- якщо батьківство дитини (зачатої дитини) визнала інша особа або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя, а також, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства, вживає заходів щодо примирення подружжя. Якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення, суд постановляє рішення про розірвання шлюбу.

Після розірвання шлюбу той із подружжя, хто змінив своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право надалі йменуватися цим прізвищем або повернути собі своє дошлюбне прізвище.

Моментом припинення шлюбу є:

- у разі його розірвання державним органом реєстрації актів цивільного стану – день винесення ним відповідної постанови;
- у разі його розірвання судом – день набрання чинності відповідним рішенням суду.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Розірвання шлюбу засвідчують Свідцтвом про розірвання шлюбу, лише після отримання якого особа має право на повторний шлюб.

Визнання шлюбу недійсним

Підставами недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених статтями 22, 24-26 та іншими Сімейного кодексу, а саме:

- укладення шлюбу з особою, яка вже перебуває в шлюбі;
- шлюб між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, між повнорідними і неповнорідними, двоюрідними братами і сестрами, рідними тіткою, дядьком та племінником, племінницею, шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, якщо не скасовано усиновлення;
- укладення шлюбу з недієздатною особою;
- недосягнення шлюбного віку;
- відсутність вільної згоди на укладення шлюбу хоча б однієї із сторін;
- фіктивність шлюбу.

За заявою зацікавленої особи орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з недієздатними особами, особами, які не досягли шлюбного віку, які є родичами прямої лінії споріднення, між рідними братами і сестрами.

За рішенням суду шлюб визнають недійсним:

- ✓ якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згоду особи не вважають вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала в стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства;
- ✓ у разі його фіктивності (якщо його укладено без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків подружжя). Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

За рішенням суду шлюб може бути визнаний недійсним, якщо він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою дитиною, якщо не було попередньо скасовано усиновлення;
- між двоюрідними братами і сестрами, тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;
- з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб.

При вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. При цьому шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини (крім народження дитини особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків) чи якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

Недійсність шлюбу визнають з дня його державної реєстрації. Недійсний шлюб не є підставою для виникнення у осіб, між якими він був укладений, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України.

Недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків та дітей, які народилися у цьому шлюбі.

Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним. Запис про такий шлюб в органі державної реєстрації актів цивільного стану анулюють за рішенням суду за заявою зацікавленої особи, а також за заявою прокурора.

Майнові права подружжя

Сімейний кодекс розрізняє особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя.

До особистих немайнових прав та обов'язків належать:

- право на материнство;
- право на батьківство;
- право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності;
- право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток;
- право дружини та чоловіка на зміну прізвища;
- право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї;
- право дружини та чоловіка на особисту свободу;
- обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю.

Право особистої приватної власності дружини та чоловіка

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

1) майно, набуте нею (ним): до шлюбу; за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування; за час шлюбу, але за кошти, що належали їй, йому особисто;

2) речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;

3) премії, нагороди, які вона, він отримали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями сприяв її одержанню;

4) кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди;

5) страхові суми, отримані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням;

6) особистою приватною власністю дружини, чоловіка суд може визнати майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин;

7) частка у спільному майні, придбаному за кошти, що належали одному з подружжя;

8) плоди, приплід, дохід (дивіденди), отримані ними від речей, що їм належать;

Той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним.

Право спільної сумісної власності подружжя

Відповідно до статті 60, вважається, що майно, яке подружжя набуло за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності, крім речей індивідуального користування.

Об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути:

- будь-які речі, за винятком тих, що виключені з цивільного обороту;
- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, отримані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу;
- гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, що були отримані за договором, укладеним одним з подружжя в інтересах сім'ї;
- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя;
- майно дружини, чоловіка, що істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат іншим з подружжя, якщо воно визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Вони мають право на укладення між собою всіх договорів, що не заборонені законом, як щодо майна, яке є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Подружжя має право домовитися між собою про порядок користування майном, що йому належить на праві спільної сумісної власності.

Права та обов'язки подружжя по утриманню

Сімейний кодекс (ст. 75) встановлює обов'язок дружини та чоловіка

матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I-ї, II-ї чи III-ї групи. Один із подружжя є таким, який потребує матеріальної допомоги, якщо його доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановив суд. Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї під час шлюбу.

Якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою та іншими обставинами, що мають істотне значення, один із подружжя не мав змоги отримати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу (протягом трьох років від дня розірвання шлюбу) і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу.

Утримання одному з подружжя надає інший із подружжя у натуральній або грошовій формі за їхньою згодою. За рішенням суду аліменти присуджують у грошовій формі. Їх сплачують щомісячно, але, за взаємною згодою, можуть бути сплачені наперед. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір, строки виплати аліментів. Договір укладають у письмовій формі і нотаріально посвідчують.

Взаємні права й обов'язки батьків та дітей

Батько і мати, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою, мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей. Діти також мають рівні права і обов'язки щодо своїх батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

Батько і мати дитини, які перебувають у шлюбі, а також мати, яка не перебуває у шлюбі, зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, крім випадків, якщо дитина має істотні вади фізичного і (або) психічного розвитку, а також за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦС. Реєстрацію провадить державний орган РАЦС з одночасним визначенням походження дитини та присвоєнням їй прізвища, ім'я та по батькові і засвідчує Свідоцтвом про народження.

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дітей, їх фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Батьки зобов'язані поважати свою дитину. Заборонені будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також фізичні покарання та інші покарання, які принижують людську гідність дитини.

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини, обираючи для цього форми та методи, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій або, якщо вона досягла чотирнадцяти років, безпосередньо до суду.

Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема якщо хтось із них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі тощо).

Батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина. Батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень.

Здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини. Відмова батьків від дитини є неправомірною, суперечить моральним засадам суспільства. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом.

Питання виховання дитини батьки вирішують спільно. Той із батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь у її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. Той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини. Батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини. Той із батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану іншому з батьків. Якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, зокрема якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, інший із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод.

Дитина має право на те, щоб її вислухали батьки, інші члени сім'ї, посадові особи з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї, у тому числі при вирішенні спору щодо її виховання, місця проживання, про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.

Дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

Права батьків і дітей на майно

Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Майно, яке набули батьки і діти за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності. Майно, яке придбали батьки або один із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини. Батьки зобов'язані передати у користування дитини майно, що має забезпечити її виховання та розвиток.

Обов'язок матері, батька утримувати дитину (повнолітніх дочку, сина) та його виконання

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначають за домовленістю між ними. За домовленістю між батьками дитини той із них, хто проживає окремо від дитини, може в грошовій і (або) натуральній формі брати участь у її утриманні. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджують у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі. Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян. При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацевдатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- 4) інші обставини, що мають істотне значення.

Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацевдатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати, а повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацевдатними і потребують матеріальної допомоги. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька у дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає. Дочку, сина суд може звільнити від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків. Суд визначає розмір аліментів на батьків, на повнолітніх дочку, сина у твердій грошовій сумі та (або) у частці від заробітку (доходу) платника аліментів з урахуванням матеріального й сімейного стану сторін. У виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина має достатній дохід (заробіток), суд може постановити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного терміну коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за ними.

Позбавлення батьківських прав

Матір, батька суд може позбавити батьківських прав, якщо вона (він):

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини;

- жорстоко поводяться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось із них. Особа, позбавлена батьківських прав:

1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

2) перестає бути законним представником дитини;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, які надають сім'ям з дітьми;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

5) не може отримати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини.

Суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання. У цьому разі дитину передають іншому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам за їх бажанням або органів опіки та піклування.

Опіка і піклування. Усиновлення (удочеріння)

Опіка і піклування – це правові форми сімейного виховання й піклування про неповнолітніх дітей, які залишилися без батьків або батьківського виховання. Вони є системою правових відносин, спрямованих на влаштування дітей, які залишилися без батьківського виховання, в сім'ю опікуна, піклувальника і забезпечення останніми належних умов для життя та виховання неповнолітніх дітей.

Опіку, піклування встановлюють над дітьми, які залишилися без батьківського піклування. Опіку встановлюють над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування - над дитиною у віці від 14 до 18 років. Опіку, піклування над дитиною встановлює орган опіки та піклування, а також суд у випадках, передбачених ЦКУ. Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитині опікуна або піклувальника орган опіки та піклування враховує особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними

засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини. Якщо дитина постійно проживає у дитячому закладі або закладі охорони здоров'я, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів. Орган опіки та піклування контролює умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти. Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки й піклування. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини. Цивільні права та обов'язки опікуна, піклувальника встановлені ЦКУ. Обов'язки з опіки та піклування щодо дитини опікун та піклувальник виконують безоплатно. Опіка, піклування над дитиною припиняється у випадках, встановлених ЦКУ. Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини у випадках, передбачених ЦКУ, а також тоді, коли між опікуном, піклувальником та дитиною склалися стосунки, що перешкоджають здійсненню ними опіки, піклування.

Формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є також усиновлення і патронат. **Усиновленням (удочерінням)** (ст. 207) є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, на підставі рішення суду або на інших підставах, передбачених Кодексом. Дитину усиновляють у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. Усиновлювачем дитини може бути повнолітня дієздатна особа, яка старша за дитину, котру вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Усиновлювачами можуть бути подружжя, а також, у передбачених Сімейним кодексом випадках, інші особи. Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі. Не можуть бути усиновлювачами особи, які:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затвердило Міністерство охорони здоров'я України.
- 9) інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну й ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України:

- 1) в сім'ї якого виховується дитина;
- 2) який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновляють;
- 3) який усиновляє кількох дітей, які є братами, сестрами;
- 4) який є родичем дитини;
- 5) подружжя.

З моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права й обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням. При усиновленні дитини однією особою ці права та обов'язки можуть бути збережені за бажанням матері, якщо усиновлювачем є чоловік, або за бажанням батька, якщо усиновлювачем є жінка.

Відповідно до статті 252, за договором про *патронат* орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. На передачу дитини у сім'ю патронажного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. За виховання дитини патронатному вихователю встановлюють плату, розмір якої визначають за його домовленістю з органом опіки та піклування. Патронатний вихователь зобов'язаний:

- 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років. До призначення дитині нового вихователя або передання дитини іншій особі, навчальному закладові, закладові охорони здоров'я або соціального захисту вихователь, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину. Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

ЛЕКЦІЯ №7 ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

План

1. Поняття, предмет та метод трудового права України.
2. Колективні договори та угоди.
3. Трудовий договір (контракт): поняття, види, порядок укладення.
4. Припинення трудових відносин, класифікація підстав.
5. Поняття і види робочого часу та значення його правового регулювання, поняття та види часу відпочинку, право працівників на відпустки.
6. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність сторін . Трудові спори та порядок їх вирішення.

1. **Трудове право** – це окрема галузь права, що регулює відносини, які виникають у процесі реалізації особою права на працю. Воно являє собою внутрішньо єдину, цілісну систему загальнообов’язкових правил поведінки, що регулюють трудові, а також деякі інші, тісно пов’язані з трудовими, відносини найманих працівників.

Предметом трудового права є комплекс суспільних відносин, основу якого складають суспільні відносини, що виникають в результаті укладення трудового договору, і до якого входять відносини, тісно пов’язані з трудовими відносинами та які існують для забезпечення функціонування останніх. Такими є: відносини працевлаштування, відносини з приводу навчання на виробництві, підвищення кваліфікації і перекваліфікації, відносини щодо вирішення трудових спорів та відносини соціального партнерства і встановлення умов праці.

Метод трудового права полягає у комплексному поєднанні централізованого (імперативного) та децентралізованого (автономного) правового регулювання трудових та тісно пов’язаних з ними відносин на основі координації дій суб’єктів правовідносин, локального право встановлення та можливості застосування спеціальних юридичних санкцій для забезпечення належного виконання учасниками цих правовідносин своїх прав та обов’язків.

Джерела трудового права – це зовнішні форми вираження правових норм, з допомогою якого забезпечується правове регулювання трудових та тісно пов’язаних з ними суспільних відносин на підприємствах, установах і організаціях, чи у фізичних осіб, що використовують найману працю. Основними джерелами трудового права є нормативно – правові акти, нормативно – правові договори (угоди), у тому числі ратифіковані міжнародні договори, а також акти вищих судових інстанцій. До джерел слід віднести підзаконні акти, такі як, укази й розпорядження Президента, постанови й

розпорядження Кабмін, акти Міністерства праці та соціальної політики України, акти інших центральних органів виконавчої влади.

Серед законів, що є джерелами трудового права, головне місце належить Конституції. Крім неї джерелами є Закони „ Про державну службу”, „ Про зайнятість населення”, „ Про колективне с/г підприємство”; серед спеціальних законів є Закони „ Про колективні договори і угоди”, „ Про оплату праці” та інше. Найважливішим серед законодавчих актів є Кодекс законів про працю України, що є основним галузевим джерелом трудового права, який був прийнятий 10 грудня 1971р.(із змінами і доповненнями). Чинний кодекс складається з 18-глав і 265- статей.

Характерними особливостями джерел трудового права є :

- Крім актів, виданих на державному рівні, широко застосовуються локально-правові акти, які розробляються і ухвалюються безпосередньо на підприємствах, установах та організаціях.
- Значне місце серед джерел трудового права належить актам, прийнятим Міністерством праці та соціальної політики України.
- Для джерел трудового права характерна наявність нормативних актів, які мають конститутивний характер. Ці акти не забезпечують регулювання трудових відносин, а передбачають прийняття на їх основі локальних актів, які й виконують регулятивну функцію. (наприклад, Типові правила внутрішнього трудового розпорядку – на їх основі приймаються правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства.
- Трудове право має значний ступінь диференціації у правовому регулюванні трудових відносин залежно від умов виробництва, кліматичних умов, суб’єктних ознак і соціальних груп працівників.

2. За останні роки в Україні колективно-договірне регулювання трудових відносин набуло якісно нового значення. Закон України „ Про колективні договори і угоди” став правовою основою для подальшого налагодження і поєднання інтересів роботодавців і найманих працівників для „ розвитку системи колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин”. Колективні договори і угоди фактично є юридичними актами узгодження інтересів сторін, їх співробітництва щодо забезпечення прав і гарантій найманих працівників, досягнення злагоди в суспільстві.

Колективно – договірне регулювання трудових відносин в Україні представлено на державному, галузевому, регіональному та виробничому рівнях і здійснюється у формі колективних договорів і угод. Відповідно колективні угоди з огляду на їх суб’єктний склад, сферу дії, зміст та співвідношення між ними поділяються на : **генеральну угоду**, що укладається на державному (всеукраїнському) рівні; **галузеву угоду**, що укладається на галузевому рівні;

регіональну угоду, що укладається на регіональному (адміністративно-територіальному) рівні.

Сторонами генеральної угоди є професійні спілки, що об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди та власники чи уповноважені ними органи. Так, діє генеральна угода між Кабмін, який здійснює управління об'єктами державної власності, і Конфедерацією роботодавців, що об'єдналися для ведення колективних переговорів, з одного боку, та профспілковими об'єднаннями України,- з другого. **Сторонами угоди на галузевому рівні** є власники, об'єднання власників чи уповноважені ними органи і профспілки, об'єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих, які мають достатні на те повноваження. На практиці сторонами галузевих угод виступають міністерства, відомства, державні комітети або, за відсутності останніх, інші об'єднання власників за галузевим принципом (асоціації, корпорації, консорціуми, концерни), і галузеві профспілки чи об'єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих. **Угода на регіональному рівні** укладається між місцевими органами державної влади чи регіональному об'єднанні підприємців, якщо вони мають відповідні повноваження, і об'єднаннями профспілок чи іншими органами, якщо їх уповноважили трудові колективи.

Колективний договір – це локальний нормативний акт, що регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини на підприємстві, установі, організації. Колективний договір укладається на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, що використовують найману працю і мають статус юридичної особи.

Колективний договір укладається власником чи уповноваженим ним органом, з однієї сторони, та однією чи кількома профспілковими або іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами - з другої. Зміст визначається сторонами, і покликаний врегулювати соціально-трудова відносини у даній організації.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників незалежно від того, чи вони членами профспілки. Положення ж генеральної, галузевої та регіональної угод є обов'язковими для всіх суб'єктів, які перебувають у сфері дій сторін, що підписали угоду.

Умови колективних договорів чи угод, які, порівняно з чинним законодавством, погіршують становище працівників, є недійсними.

Галузеві та регіональні угоди підлягають повідомній реєстрації у Міністерстві праці та соціальної політики України; колективні договори реєструються місцевими органами державної виконавчої влади.

Зміст колективного договору визначається сторонами. У договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо: змін в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування та оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій тощо); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо передбачено статутом); режиму

роботи, тривалості робочого часу й відпочинку; умов та охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників; гарантії діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних співвідношень в оплаті праці. У колективному договорі можуть передбачатися додаткові, порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.

Проект колективного договору обговорюється в трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів. Якщо збори (конференція) відхилять проект, то сторони відновлюють переговори. Термін цих переговорів не повинен перевищувати 10 днів. Після цього проект в цілому виноситься на розгляд загальних зборів (конференції). Після схвалення, проект підписується уповноваженими представниками сторін не пізніш як через 5 днів з моменту його схвалення.

Угода (генеральна, галузева, регіональна) підписується уповноваженими представниками сторін не пізніш як через 10 днів після завершення колективних переговорів.

Законодавством встановлено відповідальність за порушення і невиконання колективного договору, угоди.

3. Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, яка наймає працівників, зобов'язується виплачувати працівникові заробітну платню і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір, на відміну від колективного, має більш локальний характер, тоді як колективний регулює не тільки трудові, а й інші правовідносини, які тісно пов'язані з трудовими, тобто має більш ширшу дію.

Укладати трудовий договір працівник може на одному або водночас на декількох підприємствах, установах, організаціях(якщо законодавством не передбачено відповідних обмежень). Укладаючи трудовий договір, сторони визначають свої права та обов'язки, тобто зміст трудового договору. Права та обов'язки сторін поділяють на : **1)безпосередні**, що визначаються сторонами, і **2)похідні**, що передбачені законодавством про працю, які поділяються на **необхідні** умови, без досягнення домовленості договір не буде укладено (узгодження місця роботи, спеціальності, кваліфікації, посади й розміру заробітної плати), та **додаткові** умови, які не є обов'язковими для укладення трудового договору (випробування під час прийняття на роботу, суміщення професій), інші соціально-побутові пільги(житло, дитячий садок, організація

громадського харчування). До похідних умов належать охорона праці, матеріальна та дисциплінарна відповідальність тощо.

Однією з додаткових умов трудового договору є визначення строку випробування під час прийняття на роботу. Цей строк встановлюється для вивчення професійних якостей працівника, його можливостей під час виконання певних функціональних обов'язків. Строк випробування не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним комітетом профспілки, шести місяців (це стосується державних службовців, керівників). Строк випробування для робітників не може перевищувати одного місяця.

Окремих категоріям строк випробування не встановлюється, це стосується осіб, які не досягли 18 років; молодих спеціалістів, що закінчили вищі навчальні заклади і направлені на роботу; осіб переведених з іншого місця роботи, та інших категорій працівників. Якщо в наказі(розпорядженні) про прийняття на роботу працівника не було обумовлено випробування та його строку, то вважається, що працівника прийнято на роботу без випробування.

Важливою умовою укладення трудового договору є визначення його форми і строків. Трудовий договір слід укладати в письмовій формі, але дозволяється і в усній. **Додержання письмової форми обов'язкове у випадках:** організованого набору працівників; укладення трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними та геологічними умовами, а також умовами підвищеного ризику для здоров'я ; укладення контракту; коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі; укладення трудового договору з неповнолітнім ; укладення працівником договору з релігійною організацією; укладення трудового договору з працівниками, діяльність яких пов'язана із державно. Таємницею; проходження громадянином альтернативної(невійськової) служби тощо.

Трудовий договір, що укладається в усній формі, вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди за всіма необхідними й додатковими умовами. Письмовий договір вважається укладеним з моменту підписання його сторонами. Укладення трудового договору оформлюється наказом чи розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу (керівника) про зарахування працівника на роботу. Якщо наказ або розпорядження не були видані, а особа фактично стала до роботи, трудовий договір вважається укладеним, а працівник – прийнятим на роботу. Час прийняття на роботу є моментом виникнення трудових правовідносин.

Трудовий договір може бути: 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк; 2) укладеним на визначений строк (строковий), встановлений за погодженням сторін; 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Контракт – це особлива форма строкового трудового договору, що укладається в письмовій формі. Контракт є підставою для видання наказу або розпорядження про зарахування на роботу.

Застосування трудового контракту є можливим тільки у випадках, прямо передбачених законами України.

Відмінність контракту від трудового договору полягає у тому, що контракт укладається лише в письмовій формі, тоді як трудовий договір і в письмовій і в усній; контракт укладається в окремих випадках, передбачених законодавством, тоді як трудовий договір таких обмежень не має; контракт лише строковий, а трудовий договір - строковий, безстроковий і на час виконання певної роботи; можливість передбачити в контракті додаткові (не передбачені чинним законодавством) обов'язки та права, як працівника так і власника (уповноваженого ним органу).

Трудові правовідносини виникають одразу з прийняттям працівника на роботу.

Порядок прийняття на роботу – це процедура юридичного оформлення трудових відносин, що виникають між працівником і власником або уповноваженим ним органом.

Для укладення трудового договору працівник має надати заяву, паспорт, трудову книжку (проте, коли працівник приймається на роботу вперше і не має трудової книжки, то подається довідка з місця проживання). Особи, звільнені зі Збройних Сил подають при вступі на роботу військовий квиток. Крім цього власник може вимагати від працівника подання інших документів відповідно до законодавства (документ про освіту, характеристику, направлення на роботу та інше). Якщо працівника приймають на роботу вперше, йому оформляється трудова книжка – основний документ про трудову діяльність працівника.

На протязі п'яти днів на працівника заводиться трудова книжка. До трудової книжки заносяться відомості про особу-працівника, про роботу, заохочення й нагороди за успіхи в роботі; відомості про стягнення до неї не заносяться.

4. Припинення трудового договору допускається лише при дотриманні таких умов: а) існують законні підстави для його припинення, б) дотримано встановленого порядку звільнення з роботи.

Законодавство України про працю встановлює такі підстави припинення трудового договору:

- Угода сторін;
- Закінчення строку трудового договору, який укладався на визначений строк, встановлений за погодженням сторін; закінчення трудового договору, який укладався на час виконання певної роботи, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- Призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;

- Розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу або на вимогу профспілкового або іншого на представництво трудовим колективом органу;
- Переведення працівника за його згодою на інше підприємство, установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- Відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- Набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків умовного засудження та відстрочки виконання вироку) до позбавлення волі, виправних робіт не за місцем роботи або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;
- Підстави передбачені контрактом.

Порядок розірвання трудового договору з ініціативи працівника (звільнення за власним бажанням) залежить від того, який було укладено договір: безстроковий чи строковий.

Працівник, який бажає припинити трудові відносини (через невиконання власником своїх обов'язків) повинен повідомити власника за два тижні письмово. Власник повинен здійснити розрахунок з даним працівником і видати йому трудову книжку. Строковий трудовий договір не може бути припинений за ініціативою працівника, але існують випадки такого припинення (через хворобу; інвалідність; порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю; коли за законодавством не потрібно попередження за два тижні про припинення дії трудового договору тощо.).

Якщо після закінчення двотижневого строку попередження договір не було розірвано і працівник не наполягає на звільненні, дія трудового договору вважається подовженою на невизначений строк.

Працівник має також право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про охорону праці, умови колективного договору з цих питань.

Роботодавець має право розірвати трудовий договір на таких підставах (загальні підстави)- ст.40 КЗпП:

- Змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;
- Виявлення невідповідності працівника займаній посаді через недостатню кваліфікацію або стан здоров'я;
- Систематичного невиконання працівником своїх обов'язків, передбачених трудовим договором чи правилами ВТР, якщо до

працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

- Прогулу (відсутності на роботі протягом робочого дня більше трьох годин) без поважних причин;
- Нез'явлення на роботі протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах;
- Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував дану роботу;
- Появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- Вчинення за місцем роботи розкрадання майна власника (навіть дрібного), встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Крім наведених основних підстав трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу може бути розірваний у таких випадках:

- Одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівним працівником (попередня згода профспілкового органу не потрібна);
- Винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу (за попередньою згодою профспілкового органу);
- Вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (за попередньою згодою профспілкового органу).

Існують спеціальні підстави звільнення працівника за ініціативою власника(грубе порушення , винні дії та інше), а також підстави, за яких не можна звільнити працівника з роботи(в період його тимчасової непрацездатності та під час перебування у відпустці).

У день звільнення власник повинен видати працівникові трудову книжку і зробити розрахунок, а також видати працівникові копію наказу про звільнення, якщо працівник звільняється з ініціативи власника. В інших випадках звільнення копія наказу видається на вимогу працівника.

Існує порядок припинення трудового договору за вимогою третіх осіб, які не є стороною трудового договору. Такими особами є профспілкові органи; судові органи; військові комісаріати; батьки, або особи, які їх замінюють, але тільки стосовно неповнолітніх працівників.

5. Робочий час – це встановлений законом, колективним договором чи угодою сторін період, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.

Найбільш поширеним видом робочого часу є **нормальний робочий час, визначений** законом як норма робочого тижня для працівників, зайнятих у звичайних умовах праці, незалежно від виду, характеру, форми виконуваної роботи та обліку робочого часу. Нормальний робочий час не може перевищувати 40 годин на тиждень; **скорочений робочий час** встановлюється лише законом і поширюється на окремі категорії працівників, норма якого є не однаковою та залежить від суб'єктів та умов праці – для осіб віком від 16 до 18 років норма робочого часу складає не більше 36 годин на тиждень, а для тих, що не досягли 16 років – 24 години. Така ж тривалість передбачена і для учнів віком від 14 до 15 років; **неповний робочий час**, який на відміну від скороченого встановлюється за погодженням між працівником та роботодавцем. Така домовленість між сторонами трудового договору може бути як безпосередньо при прийнятті на роботу, так і в період роботи, на певний термін і без зазначення такого терміну. Він менший за нормальний нормований та скорочений. Оплата праці здійснюється згідно з нормами виробітку чи залежно від відпрацьованого часу; обсяг трудових прав працівників не обмежується; може встановлюватися як неповний робочий день і як неповний робочий тиждень; для деяких категорій працівників власник зобов'язаний встановити неповний робочий час (це вагітні жінки, а також жінки, які мають дитину віком від 14 років або дитину-інваліда). **надурочний робочий час** – це час, протягом якого працівник виконує певну роботу обумовлену трудовим договором понад встановлену норму робочого часу. Надурочні роботи, як правило, не допускаються. Їх проведення можливе лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством. Відповідно до ст. 62 КЗпП власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках:

- Під час проведення робіт, необхідних для оборони країни, а також для відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;
- Під час проведення суспільно необхідних робіт з водопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку для усунення випадкових чи несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;
- З необхідності закінчити почату роботу, яка не могла бути закінчена у нормальний робочий час, коли її припинення може призвести до псування або загибелі державного або громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли їхня несправність тягне зупинення робіт для значної кількості трудящих;
- За необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення та призначення;
- Для продовження роботи при нез'явленні працівника, заступає, коли робота не допускає перерви (заміна змінного працівника).

Надурочні роботи можуть проводитися лише з дозволу профспілкового органу.

Ненормований робочий час – це особливий режим робочого часу, який запроваджується для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу робочого процесу. Він встановлюється для окремих категорій працівників (керівників підприємств, структурних підрозділів, юрисконсультів тощо), коли тривалість їхньої праці не піддається точному обліку, а робота виконується понад нормальну тривалість робочого дня без додаткової оплати й без компенсації відгулом, а лише додатковою відпусткою тривалістю до семи календарних днів. **Нічний робочий час** визначається законом з 10 год вечора до 6 год ранку і має таку особливість, як заборона залучати до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, які мають дітей до трьох років, осіб, молодших 18 років, та інших передбачених законом працівників.

У законодавстві не дається визначення часу відпочинку, проте час, який знаходиться поза межами робочого часу, вважається часом відпочинку працівника, який знаходиться у трудових відносинах.

Основними видами часу відпочинку є : **перерви протягом робочого дня** (тривалістю не більше двох годин), **щоденний відпочинок**, який визначається виходячи з тривалості робочого дня, **вихідні дні (щотижневий відпочинок)**, тобто вільні від роботи дні календарного тижня (мінімальна тривалість безперервного щотижневого відпочинку не може бути меншою 42 годин), **святкові і неробочі дні та щорічні відпустки**.

Одним із видів відпочинку є відпустки. Стаття 45 Конституції України передбачає право працюючих на відпочинок, яке забезпечується наданням оплачуваної щорічної відпустки. Порядок надання відпусток регулюється КЗпП

України , Законом України „ Про відпустки” від 15 листопада 1996р., а також іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

Відпустки – це такі календарні періоди працюючих громадян, протягом яких вони вільні від виконання основних трудових обов’язків і мають право використовувати їх на власний розсуд або за призначенням.

Закон України „ Про відпустки” встановлює такі види відпусток :

1. щорічні відпустки – а) основна – 24 календарні дні, б) додаткова відпустка за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці, в) додаткова відпустка за особливий характер праці;
2. додаткові відпустки у зв’язку з навчанням;
3. творчі відпустки;
4. соціальні відпустки : а) відпустка у зв’язку з вагітністю та пологами, б) відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, в) додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;
5. відпустка без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть встановлюватися і інші види відпусток.

6. Дисциплінарна відповідальність полягає у обов'язку працівника відповісти за вчинене ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення. Виділяють **загальну** (санкції такої відповідальності застосовуються до всіх без винятку) і **спеціальну** (застосовується на підставі окремих нормативно-правових актів: статутів, положень, законів і поширюється на визначене коло працівників) дисциплінарну відповідальність. Є **два види дисциплінарних стягнень**: догана і звільнення. Спеціальна ж дисциплінарна відповідальність відрізняється від загальної більш широким змістом трудового правопорушення та більш суворими заходами дисциплінарного стягнення чи впливу.

До порядку застосування дисциплінарного стягнення встановлені такі обов'язкові вимоги:

- виявлення дисциплінарного проступку;
- отримання від порушника письмового пояснення;
- додержання строків накладення дисциплінарного стягнення – один місяць із дня виявлення дисциплінарного проступку і шість місяців із дня його вчинення працівником;
- видання власником наказу чи розпорядження про застосування дисциплінарного стягнення;
- доведення наказу (розпорядження) під розписку до відома працівника.

Дисциплінарні звільнення застосовуються за такі проступки:

- систематичне порушення трудової дисципліни;
- прогул;
- поява на роботі а нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- розкрадання за місцем роботи державного або громадського майна.

В основі **матеріальної відповідальності** лежить обов'язок працівника дбайливо ставитися до майна роботодавця та вживати заходів до запобігання шкоди, а також обов'язок самого роботодавця – створити умови, необхідні для виконання нормальної роботи, забезпечити здорові та безпечні умови праці, а також впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки та санітарно-гігієнічні умови, які запобігають виробничому травматизмові і виникненню професійних захворювань працівників. Обсяг матеріальної відповідальності працівника визначається розміром завданої шкоди в межах середнього заробітку працівника. Матеріальна відповідальність працівника виражається у його обов'язку відшкодувати шкоду, завдану роботодавцю протиправними, винними діями в процесі здійснення трудової діяльності. Залежно від форми вини матеріальна відповідальність є **обмежена** (в межах середнього місячного заробітку) і застосовується за відсутності повної або підвищеної відповідальності та **повна**, яка настає лише у випадках, що прямо передбачені законодавством:

- за наявності між працівником і підприємством, установою організацією письмового договору про повну матеріальну відповідальність першого;
- коли майно або інші цінності були отримані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
- якщо шкода завдана діями працівника, що мають ознаки злочину;
- якщо працівник завдав шкоди у нетверезому стані;
- коли шкоду завдано недостачею, умисним знищенням або пошкодженням матеріалів, інструментів, вимірювальних приладів, спецодягу та інших предметів, виданих працівникові у користування;
- якщо на працівника законодавством покладено повну матеріальну відповідальність;
- якщо шкода заподіяна не при виконанні трудових обов'язків;
- якщо службова особа винна у незаконному звільненні чи переведенні працівника на іншу роботу.

Повне відшкодування може бути здійснено працівником добровільно; у разі відмови – питання відшкодування вирішуються судом.

Трудовими спорами вважаються неврегульовані при взаємних переговорах розбіжності між суб'єктами трудових правовідносин, які виникають з приводу застосування трудового законодавства або встановлення чи змін умов праці. Трудові спори можна класифікувати на окремі види за різними критеріями. За характером спорів виділяють трудові спори позовного і непозовного характеру. За ознакою підвідомчості можна виділити три види спорів позовного характеру: 1) спори, які розглядаються в загальному порядку – вирішення індивідуального трудового спору в комісії по трудових спорах (КТС) і в місцевому суді; 2) трудові спори, що розглядаються лише у судовому порядку; 3) трудові спори, що розглядаються в особливому порядку – вирішення трудових спорів окремих категорій працівників або в порядку підлеглості, або в іншому порядку, передбаченому законодавством. Це, зокрема, стосується спорів суддів, прокурорсько – слідчих працівників, державних службовців, членів виборних органів громадських організацій.

КТС обирається на тих підприємствах, установах, організаціях, де працюють не менше 15 чоловік.

У суді як другій інстанції розглядаються трудові спори за заявою працівника чи власника, які не погоджуються з рішеннями КТС або прокурора, коли рішення КТС суперечить чинному законодавству. Як перша інстанція суд розглядає трудові спори сторін трудового договору, а також окремих категорій працівників, які прагнуть вступити в трудові правовідносини.

У КТС і в суді трудові спори розглядаються протягом 10 днів, а вищим у порядку підлеглості органом – у строки, які визначаються спеціальними

нормами. Для виконання рішення з трудових спорів як строк третього виду встановлений триденний строк після закінчення 10 днів, передбачених для оскарження рішень. Це стосується рішень, винесених КТС і судом, крім рішень про поновлення на роботі незаконно звільнених чи переведення працівників, які підлягають негайному виконанню.

Способи виконання рішень КТС умовно можна поділити на два види : добровільне виконання ; примусове – спосіб виконання, який полягає в тому, що КТС видає працівникові посвідчення, яке має силу виконавчого листа. Це посвідчення працівник може пред'являти до суду протягом трьох місяців.

Лекція 9

Основи соціального законодавства

1. Поняття соціального страхування та соціального забезпечення.
2. Види пенсій за законодавством України.
3. Види соціальної допомоги сім'ям з дітьми.
4. Юридичні гарантії права на охорону здоров'я.

Поняття соціального страхування та соціального забезпечення

Основний Закон України (Конституція України) закріплює право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості. У Конституції України визначений мінімальний рівень такого забезпечення, а саме: “Пенсії та інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом”.

Під **соціальним забезпеченням** слід розуміти систему державних і громадських заходів, спрямованих на матеріальне й культурно-побутове забезпечення у разі хвороби, на випадок старості, інвалідності, у разі втрати годувальника та в інших установлених законодавством випадках. У систему соціального забезпечення також входить і державне соціальне страхування робітників і службовців, яке здійснюють зі спеціальних фондів, створених за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Види соціального захисту дуже різноманітні. Основні з них - **пенсії та допомоги**.

Щодо соціального забезпечення пенсіонерів, то держава розробляє спеціальні програми, оскільки пенсіонери становлять чисельну категорію населення. Усі питання, які виникають щодо пенсійного забезпечення, регулюються конституційними нормами, окремими законами, постановами.

Систему пенсійного забезпечення становлять: державне пенсійне забезпечення; комерційне пенсійне забезпечення.

Соціальне страхування – це встановлена державою система матеріального забезпечення соціальних прав громадян України. Правове регулювання цих питань забезпечує Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням” від 18 січня 2001 р., Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” від 2 березня 2000 р.,

Видами соціального страхування є: 1) страхування на випадок безробіття (створюють фонд сприяння зайнятості населення за рахунок страхових внесків підприємств, громадян і надходжень із державного бюджету); 2) медичне страхування (створюють фонд медичного страхування за рахунок внесків підприємств, громадян та благодійних фондів та інших джерел, не заборонених

законом); 3) страхування від нещасних випадків на виробництві (створюють відповідний фонд для виплат пенсій у зв'язку з інвалідністю, що наступила через нещасні випадки на виробництві та пов'язаних з нещасними випадками інших виплат потерпілим і членам їх сімей); 4) пенсійне страхування (створюють відповідний пенсійний фонд для виплати пенсій).

Видами соціальної допомоги є: 1) допомога у зв'язку з безробіттям; 2) допомога у разі повної або часткової, постійної або тимчасової втрати працездатності; 3) допомога жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами; 4) допомога сім'ям, які мають неповнолітніх дітей; 5) безкоштовна медична допомога і лікарська допомога певним категоріям населення; 6) надання натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам (забезпечення безкоштовними обідами, одягом, паливом, пільгами щодо оплати транспорту, житла тощо); 7) забезпечення інвалідів протезно-ортопедичними виробами та засобами пересування, професійне навчання інвалідів; 8) забезпечення виховання дітей у спеціальних дитячих установах; 9) утримання й обслуговування пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян у будинках-інтернатах, територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних громадян.

Соціальний захист включає і право на житло, на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування. Соціальний захист окремих категорій громадян регулюється також Законом України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" (20. 12. 1991 р.); Законом "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" (21. 03. 1991 р.); Законом "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" (16. 12. 1993 р.); Законом "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" (22. 10. 1993 р.); Законом "Про соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської аварії" (від 28. 02. 1991 р.); іншими законами.

Види пенсій за законодавством України

Усі питання, пов'язані з пенсійним забезпеченням, регулюються ЗУ "Про пенсійне забезпечення" від 5 листопада 1991 р., з змінами і доповненнями станом, ЗУ "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 р., ЗУ "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9 липня 2003 р.

Право на отримання пенсії гарантується Конституцією України і забезпечується за рахунок суспільних фондів споживання та соціального страхування. Законом встановлені такі **види пенсій** (ст. 2): трудові; соціальні.

Трудові пенсії поділяються на пенсії за віком; у зв'язку з інвалідністю; у разі втрати годувальника; за вислугу років.

Згідно з статтею 3 вказаного Закону право на трудову пенсію мають особи, зайняті суспільно корисною працею, при дотриманні інших умов, передбачених цим Законом.

Трудові пенсії за віком

Пенсії у зв'язку з інвалідністю призначені особам, які повністю або частково втратили здоров'я, незалежно від того, коли настала інвалідність – у період роботи, до влаштування на роботу чи після її припинення.

Право на **пенсію у разі втрати годувальника** мають непрацездатні члени

сім'ї померлого годувальника, які перебували на його утриманні або отримували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом існування. При цьому дітям пенсії призначають незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, також мають право на пенсію, якщо згодом втратили джерело засобів існування.

Трудову пенсію за **вислугу років** встановлюють для окремих категорій працівників, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності до настання віку, що дає право на отримання пенсії за віком.

Соціальні пенсії призначають і виплачують непрацюючим громадянам при відсутності права на трудову пенсію: 1) інвалідам 1-ї і 2-ї груп, у тому числі інвалідам з дитинства, а також інвалідам 3-ї групи; 2) особам, які досягли пенсійного віку: чоловіки – 60 років, а жінки – 55 років; 3) дітям – у разі втрати годувальника; 4) дітям-інвалідам віком до 16 років.

Закон передбачає і такий вид пенсії, як додаткова, яку виплачують особам, котрі уклали договори добровільного страхування.

Гарантією забезпечення старості для громадян є недержавне пенсійне забезпечення, яке здійснюється на добровільній основі та на доповнення до державної пенсійної системи. До його системи належать: недержавні пенсійні фонди; страхові компанії; пенсійні каси підприємств; пенсійні рахунки банків.

На відміну від державного пенсійного забезпечення, комерційне страхування передбачає створення фонду майбутніх страхових виплат щодо кожного індивіда. Додаткову пенсію виплачують після закінчення строку страхування, якщо страхувальник повністю сплатив належні страхові внески. Отримувачем недержавної пенсії є страхувальник або його правонаступник. Комерційне пенсійне забезпечення доповнює державне пенсійне страхування і виступає поряд із ним невід'ємною частиною соціальної забезпеченості населення.

Види соціальної допомоги сім'ям з дітьми

Правова база – Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21.11.1992 р., із змінами та доповненнями станом на 1. 10. 2005 р. Та інші закони і підзаконні акти. Чинне законодавство про державну допомогу сім'ям з дітьми встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми через надання державної допомоги з урахуванням складу сім'ї, її прибутків, віку, стану здоров'я дітей тощо.

Існують різні види державної допомоги сім'ям з дітьми. Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми та перелік документів, необхідних для призначення допомоги, встановлюється Кабінетом Міністрів України. Покриття витрат на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Передбачено такі **види державної допомоги** (згідно зазначеного закону):

1) **допомога у зв'язку з вагітністю та пологами**; (право на державну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами мають всі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

2) **одноразова допомога при народженні дитини**;

3) **допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;** (право на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має не застрахована в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування особа (один з батьків дитини, усиновитель, опікун, баба, дід або інший родич), яка фактично здійснює догляд за дитиною. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачується щомісяця з дня призначення допомоги по догляду за дитиною по день досягнення дитиною вказаного віку включно. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі встановленого законом прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років.)

4) **допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;** (допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається особам, визначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсій за попередні шість місяців.)

5) **допомога на дітей одиницями матерям;** (Право на допомогу на дітей одиницями матерям мають одиниці матері (які не перебувають у шлюбі), одиниці усиновителі, якщо у свідоцтві про народження дитини (рішенні про усиновлення дитини) відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку державним органом РАЦС за вказівкою матері (батька, усиновителя) дитини; вдови та вдівці з дітьми, мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або державну соціальну допомогу. Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиницями матерям, не має. При реєстрації цієї жінкою шлюбу з особою, від якої вона має дітей, допомога на дітей, народжених від цієї особи, не призначається. Ця допомога надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунок на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 10 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.)

Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги та встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми.

Крім того, є такі допомоги:

1. допомога матерям, зайнятим доглядом за трьома та більше дітьми віком до 16 років, призначають, якщо середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї не перевищує трьох мінімальних зарплат;
2. допомога у зв'язку з доглядом за дитиною-інвалідом, надають раз на місяць одному з непрацюючих працездатних батьків чи особі, яка їх заміщує, на

- підставі виданого в установленому порядку медичного висновку;
3. допомога з тимчасової непрацездатності у зв'язку з доглядом за хворою дитиною віком до 14 років, надають працюючій особі на строк не більше 14 днів у розмірі від 60 до 100% доходу залежно від трудового стажу особи, яка доглядає за дитиною;
  4. допомога на дітей віком до 16 років, призначають у розмірі 50% мінімальної зарплати на кожну дитину, якщо середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї не перевищує трикратного розміру мінімальної зарплати;
  5. тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, або коли стягнення аліментів неможливе.

Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" встановлює відповідальність громадян за надання недостовірної інформації, документів для призначення державної допомоги.

Юридичні гарантії права на охорону здоров'я

Конституцією України кожному громадянину гарантоване право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава бере на себе обов'язок забезпечити охорону здоров'я за рахунок державного фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм; створює умови для доступного й ефективного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медичну допомогу надають безоплатно; мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Відповідно до чинного законодавства про охорону здоров'я *кожний громадянин має право на охорону здоров'я*, що передбачає: 1)життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування, які є необхідними для підтримання здоров'я людини; 2)санітарно-епідеміологічне благополуччя території, де він постійно проживає; 3)безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; 4)безпечні й здорові умови для праці, навчання, побуту та відпочинку; 5)кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря і закладу охорони здоров'я; 6)достовірну і своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, включаючи існуючі й можливі фактори ризику та їх ступінь; 7)можливість об'єднання у громадські організації з метою охорони здоров'я; 8)правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; 9)відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; 10)оскарження неправомірних рішень і дій працівників закладів та органів охорони здоров'я; 11)ряд інших прав щодо охорони здоров'я.

До гарантій щодо охорони здоров'я належать створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я всіх форм власності; надання всім громадянам гарантованого рівня медико-санітарної допомоги в обсязі, який встановлює Кабінет Міністрів України; здійснення державного і громадського контролю та нагляду в галузі охорони здоров'я; організація державної системи збирання, опрацювання й аналізу соціальної та спеціальної медичної статистичної інформації; встановлення відповідальності за порушення прав та законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я; державне фінансування соціально-економічних та оздоровчо-

профілактичних програм; розгалуження існуючої мережі державних і комунальних оздоровчих закладів.

У випадках порушення законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я відповідні державні, громадські органи, підприємства, установи, організації, їх посадові особи і громадяни зобов'язані вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів та відшкодування заподіяної шкоди.

Держава визнає право кожного громадянина на охорону здоров'я і забезпечує його захист. Судовий захист права на охорону здоров'я здійснюють у порядку, встановленому законодавством.

До основних нормативно-правових актів, які регулюють питання щодо охорони здоров'я належать:

- ✓ Конституція України від 28 червня 1996 р.;
- ✓ Закон України «Про охорону здоров'я»;
- ✓ Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р.;
- ✓ «Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 р.; тощо.

ЛЕКЦІЯ №10

Основи аграрного, земельного та екологічного права

План

1. Загальна характеристика земельного права : поняття, відносини та предмет правового регулювання.
2. Види земель та їх правовий статус.
3. Права та форми власності на землю.
4. Відповідальність за порушення земельного законодавства.
5. Екологічне право України : поняття і предмет його правового регулювання.
6. Екологічні права та обов'язки громадян.
7. Права та обов'язки природокористувачів.

1. Земельне право – це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів. Звідси земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. **Суб'єктами земельних відносин** є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. **Об'єктами земельних відносин** є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, за умови, якщо вони не суперечити Земельному кодексу України.

Предметом правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони та використання . Земельне право – комплексна галузь права України, оскільки її основу складають норми цивільного права, органічно пов'язані з нормами адміністративного права й екологічного права.

Головними джерелами земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України. Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

2. До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним призначенням цільовим поділяються на такі категорії:

- а) землі сільськогосподарського призначення;
- б) землі житлової та громадської забудови ;

- в) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- г) землі оздоровчого призначення;
- д) землі рекреаційного призначення;
- е) землі історико-культурного призначення;
- є) землі лісгосподарського призначення;
- ж) землі водного фонду;
- з) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі. Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико - культурного призначення.

3. Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у державній, приватній та комунальній власності.

Суб'єктами права власності на землю є:

- А) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;
- Б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, - на землі комунальної власності;
- В) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- А) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- Б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- В) приватизації земельних ділянок , що були раніше надані їм у користування;
- Г) прийняття спадщини;
- Д) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- а) придбання за договором купівлі - продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) внесення земельних ділянок їх засновниками до статутного фонду;
- в) прийняття спадщини;
- г) виникнення інших підстав передбачених законом.

Територіальні громади набувають землю у комунальну власність у разі:

- А) передачі їм земель державної власності;
- Б) примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- В) прийняття спадщини;
- Г) придбання за договором купівлі –продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами тощо.

Держава набуває право власності на землю у разі:

- А) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- Б) придбання за договорами купівлі – продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- В) прийняття спадщини;
- Г) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- Д) конфіскації земельної ділянки.

Крім права власності земельний кодекс передбачає право користування, оренди, сервітуту та інші права відносно землі.

Право постійного користування земельною ділянкою –це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. (таке право мають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Земельні можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам. Оренда землі може бути короткостроковою – не більше 5 років, і довгостроковою – не більше 50 років.

Право земельного сервіту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне чужою земельною ділянкою, при цьому встановлюються такі земельні сервітути:

- Право проходу та проїзду на велосипеді;
- Право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- Право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій тощо.

4.. Угоди укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Громадяни та юридичні особи несуть цивільну відповідальність, адміністративну та кримінальну відповідно до законодавства за такі порушення:

- Укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- Самовільне зайняття земельних ділянок;
- Невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- Знищення межових знаків;
- Розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- Не проведення рекультивациі порушених земель;
- Самовільне ухилення від проектів землеустрою;
- Ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- Порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок тощо.

Самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду.

5. Екологічне право – це система правових норм, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини).

До складу системи входять такі підгалузі, як земельне, водне, лісове, гірниче право та деякі інші галузі права, якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів. **Предметом екологічного права** є нормативно врегульовані відносини з охорони

навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. **Метод екологічного права** – комплексний і являє собою комбінацію методів підгалузей права, які становлять його систему.

Сучасними головними нормативно – правовими актами, що регулюють основи організації охорони навколишнього природного середовища, є такі: Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища”, „Про охорону атмосферного повітря”, „Про природно-заповідний фонд України”, „Про тваринний світ”, „Про карантин рослин” тощо.

6. Екологічні права та обов’язки громадян України – система юридично закріплених за громадянами повноважень і зобов’язань в екологічній сфері.

Екологічні права складають :

- Право брати участь в обговоренні проектів законодавчих актів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об’єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища та внесення пропозицій до державних та господарських органів, установ та організацій з цих питань;
- Право брати участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- Здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- Право одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров’я населення ;
- Право брати участь у проведенні громадської екологічної експертизи;
- Подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- Об’єднання в громадські природоохоронні формування;
- Отримання екологічної освіти, виховання тощо.

Екологічні обов’язки складають:

- Берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства;
- Здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;
- Не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб’єктів ;
- Компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище;
- Вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафів за екологічні правопорушення.

7. Природокористування – це використання природних ресурсів, природних об'єктів, природних територій, всіх благ природи; це система заходів по освоєнню, використанню, перетворенню та відновлення природних ресурсів; це організація природи і суспільства.

Серед різновидів права природокористування слід виділити:

Землекористування; водокористування; лісокористування; користування надрами; користування тваринним світом; користування атмосферним повітрям; користування природо-заповідними територіями.

Відповідно до законодавства виділяють два основні види природокористування:

Загальне – право громадян використовувати природу, природні ресурси для задоволення різноманітних, життєво необхідних потреб: естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо; воно здійснюється громадянами безоплатно і не потребує спеціального дозволу.

Спеціальне – використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, організаціями, установами у тих випадках, коли природні ресурси в установленому порядку надаються їм у володіння, користування або на правах оренди; воно платне і здійснюється на основі державних актів на право володіння або користування природними ресурсами.

Контроль у сфері природо використання та охорони навколишнього природного середовища здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію та експертизи. Він може здійснюватися як уповноваженими державними органами, так і громадськими формуваннями.

ЛЕКЦІЯ №11

Фінансове право України

План.

1. Поняття, предмет, метод та джерела фінансового права.
2. Поняття бюджету, бюджетна система України.
3. Податкова система України. Поняття, ознаки та класифікація податків.
4. Платники податків, їх права і обов'язки. Об'єкти оподаткування.
5. Відповідальність за порушення фінансового законодавства.

1. **Фінансове право** становить сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини в сфері формування, розподілу й використання централізованих й децентралізованих грошових фондів держави й територіальних громад.

Відносини, що становлять предмет фінансового права, відрізняються низкою рис:

- Складаються в сфері фінансової діяльності держави;
- Реалізуються в процесі руху (формування, розподілу й використання) грошових фондів публічного характеру;
- Об'єктом відносин є грошові фонди держави й територіальних громад;
- Припускають виключну роль держави в цих відносинах.

Отже, **предметом фінансового права** є суспільні відносини в сфері фінансової діяльності держави й територіальних громад із приводу формування, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів публічних фінансів.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів, способів впливу права на суспільні відносини, а також ступінь впливу на поведінку учасників суспільних відносин, на характер їх взаємозв'язків. Основним методом фінансово-правового регулювання є імперативний метод. Він допускає нерівність суб'єктів відносин, що забезпечує надзвичайний стан і роль держави. Цей метод виявляється у владних приписах, наказах одним суб'єктам із боку інших, що представляють державу та органи самоврядування. Імперативний метод фінансово-правового регулювання доповнюють і підлеглі, похідні від нього методи рекомендацій, погоджень.

Система фінансового права – це об'єктивна сукупність суспільних фінансових відносин, що визначає внутрішню структуру фінансового права, зміст і особливості розміщення норм, що регулюють фінансові відносини.

В системі фінансового права виділяють частини, підгалузі, інститути. **До загальної частини** належать фінансово-правові норми, що закріплюють основні

принципи, форми й методи фінансової діяльності; поняття й функції фінансів; систему фінансових органів, їх повноваження; правове положення інших суб'єктів фінансового права; загальні положення організації фінансового контролю. **Особливу частину** становлять фінансово-правові норми, що регулюють відносини в сфері бюджетної системи; державних доходів і видатків; обов'язкового державного страхування; кредитування; публічного регулювання банківської діяльності; валютного регулювання.

Джерелом фінансового права є форма вираження правотворчої діяльності держави з приводу прийняття компетентними державними органами нормативних актів, що встановлюють норми фінансового права. Тобто, це правові акти представницьких, виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, що містять фінансово-правові норми. Нормативно-правовий акт – найважливіше, а іноді єдине джерело фінансового права. На основі владно-територіальної ознаки їх поділяють на загальнодержавні нормативні акти; Республіканські (АРК); місцеві нормативні акти. Таким чином, під терміном „фінансове законодавство” охоплено закони України; міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано ВРУ; постанови ВРУ; укази Президента; декрети й постанови Кабінету Міністрів, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції України та законів України. Бюджетний та Податковий кодекси.

2. Центральною ланкою фінансової системи держави виступає бюджетна система, що складається з державного та місцевих бюджетів. Саме за рахунок бюджетних надходжень формують відповідні грошові фонди, що фінансово забезпечують виконання державних завдань і функцій, функціонування державних органів. Питання бюджету регулюються ст. 95-98 Конституції України та Бюджетного кодексу.

Термін „бюджет” має економічний і правовий зміст. **Як економічна категорія** бюджет є централізованим грошовим фондом, який акумулюється на рівні певного утворення (держави або територіальної громади) та яким розпоряджається відповідний орган державної влади. **Із правової категорії** бюджет становить правовий акт, основний фінансовий план створення, розподілу й використання централізованого грошового фонду держави або територіальної громади.

Як правовій категорії бюджету притаманно кілька особливостей:

- Бюджет затверджує відповідний представницький орган державної влади;
- Термін дії акта, що затверджує відповідний бюджет, дорівнює бюджетному періоду;
- Бюджет як фінансовий план закріплює юридичні права та обов'язки учасників бюджетних відносин.

Бюджет складається із дохідної та видаткової частини. **Доходи бюджету класифікують за чотирма групами:**

- Податкові надходження;
- Неподаткові надходження;
- Доходи від операцій з капіталом;
- Трансферти.

Всі можливі доходи та видатки бюджетів відображено та закріплено в бюджетній класифікації, яка становить єдине систематизоване угруповання доходів, видатків (у тому числі кредитування за вирахуванням погашення) та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.

Видатки класифікують за різними підставами й групують за :

- Функціональними ознаками;
- Економічними ознаками (дана класифікація уточнює використання бюджетних коштів відповідно до їх предметних ознак – заробітна плата, оренда , капітальні витрати тощо);
- Відомчими ознаками (визначає розподіл бюджетних призначень за основними розпорядниками бюджетних коштів);
- Програмними ознаками (програмна класифікація побудована на розподілі бюджетних призначень за бюджетними програмами).

Бюджетна система складається із Державного бюджету та місцевого бюджету. До місцевого бюджету входять : бюджет АРК; обласні бюджети ; районні бюджети; бюджети районів у містах; бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл; селищ та бюджети територіальних громад міст і їх об'єднань).

Підставами розмежування бюджетів на місцеві й бюджети місцевого самоврядування є повноваження певних органів влади щодо їх прийняття та виконання й особливостей формування дохідної частини.

Бюджетний процес – це регламентована нормами правова діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом , затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України. **Бюджетний кодекс закріпив такі стадії бюджетного процесу:**

- Складання проектів бюджету;
- Розгляд і прийняття закону про Державний бюджет, рішень про місцеві бюджети;
- Виконання бюджету, в тому числі в разі потреби внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету й прийняття рішення щодо нього.

Всі стадії бюджетного процесу перебувають під контролем Рахункової палати, яка діє від імені ВРУ й місцевих органів влади, що зміцнює фінансову дисципліну учасників бюджетної діяльності.

3. У широкому розумінні **податкова система** являє собою сукупність податків, зборів і платежів, законодавчо закріплених у державі; принципів, форм і методів їхнього встановлення чи зміни, скасування; дій, що забезпечують їхню сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства.

Під податком слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або до державного цільового фонду, здійснюваний платниками в порядку й на умовах, визначених законодавчими актами про оподаткування. Податки сплачуються в певному розмірі та в чітко визначені строки.

Основними ознаками податку є :

- Примусовість і обов'язковість, тобто відсутність у платника вибору (платити чи не платити) і встановлення відповідальності за ухилення від сплати податку;
- Безоплатність, тобто спрямованість коштів від платника до держави, відсутність зустрічних зобов'язань з боку держави;
- Безумовність, тобто сплата податку без виконання будь-яких дій з боку держави;
- Нецільовий характер, відсутність чітких вказівок щодо напрямів використання надходжень від певного податку;
- Розподіл коштів від конкретних податків між бюджетами різних рівнів і державними цільовими фондами;
- Безповоротність, тобто кошти, сплачені у вигляді податків, не повертаються до платників.

Основні функції податку:

- Фіскальна – наповнення бюджетів всіх рівнів;
- Контрольна – перевірка ефективності функціонування податкової системи;
- Регулююча – регулювання виробництва і споживання.

Додаткові функції податку утворюють підсистему, що охоплює такі види функцій:

- Розподільна – розподіл частини національного доходу по різних сферах задоволення суспільних потреб;
- Стимулююча – створює орієнтири для розвитку чи згортання виробництва, діяльності;
- Накопичувальна .

4. Система елементів правового механізму податку складається з обов'язкових і факультативних елементів. До основних елементів правового механізму податку і збору належать платник податку чи збору; об'єкт оподаткування та ставка податку чи збору.

Платниками податків є юридичні та фізичні особи, на яких згідно із законами України покладено обов'язок сплачувати податки.

Облік платників податків здійснюється податковими органами та іншими державними органами відповідно до законодавства України.

Об'єктами оподаткування є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законодавчими актами про оподаткування.

Ставки податків і зборів (обов'язкових платежів) встановлюються ВРУ, ВР АРК і місцевими радами народних депутатів відповідно до законодавчих актів про оподаткування і не змінюються протягом бюджетного року.

На платників податків покладаються такі обов'язки:

- Вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання в терміни, встановлені законами;
- Подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації, бухгалтерську звітність та інші документи й відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків;
- Сплачувати належні суми податків у встановлені законом терміни;
- Допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення і сплати податків.

Платники податків мають такі права:

- Подавати державним податковим органам документи, підтверджують право на пільги з оподаткування в порядку, встановленому законами України;
- Одержувати та ознайомлюватися з актами перевірок, проведених державними податковими органами;
- Оскаржувати в установленому законом порядку рішення державних податкових органів і дії посадових осіб.

5. Відповідальність за порушення фінансового законодавства виступає як форма реалізації державного примусу, що виникає в різі вчинення порушення приписів фінансово-правових норм і полягає в застосування спеціально уповноваженими державними органами до правопорушника передбачених законом санкцій.

Фінансовій відповідальності притаманні тіж ознаки, що і юридичній відповідальності в цілому, тобто :

- Підставою відповідальності є вчинення правопорушення;

- Відповідальність за порушення фінансового законодавства виступає як форма реалізації державного примусу за порушення приписів фінансово-правових норм;
- Полягає в застосуванні до правопорушника негативних наслідків, передбачених санкціями фінансово-правових норм, які мають майновий характер і виражені, переважно, в грошовій формі;
- Відповідальність за порушення фінансового законодавства реалізують у специфічній процесуальній формі.

Фінансове правопорушення – це дія або бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання всіх форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб, громадян України та іноземних громадян, наслідком яких стало невиконання фінансово-правових норм.

Відповідно до ст.116 Бюджетного кодексу України бюджетним правопорушенням визнають недотримання учасником бюджетного процесу встановленого цим кодексом та іншими нормативно-правовими актами порядку складання, розгляду, затвердження, внесення змін, виконання бюджету чи звіту про його виконання. **В Податковому кодексі РФ (ст. 106) податковим правопорушенням** визнають винно вчинене протиправне (тобто те, що порушує законодавство про податки і збори) діяння (дію або бездіяльність) платника податків, податкового агента та інших осіб, за які цим Кодексом встановлено відповідальність.

Порушення фінансового законодавства притаманні обов'язкові ознаки :

- Антисоціальний характер, що знаходить прояв у суспільній небезпечності (якщо правопорушення є злочином, передбаченим Кримінальним кодексом) або суспільній шкідливості;
- Протиправність;
- Винність;
- Караність.

Антисоціальний характер є матеріальною ознакою порушень фінансового законодавства. Діяння, що порушують норми фінансового права, чинять шкоду нормальному здійсненню фінансової діяльності держави та місцевого самоврядування.

Протиправність вказує на передбаченість конкретного діяння в актах фінансового законодавства.

Винність як ознака правопорушення вказує на наявність суб'єктивного зв'язку між протиправним діянням і його наслідками та особою, яка вчинила таку дію або бездіяльність у формі умислу або необережності.

Караність є ознакою, яку логічно зумовлено антисоціальним характером правопорушення, негативною оцінкою з боку суспільства та безпосередньо впливає з його протиправності.

Сукупність даних ознак, які визначають вчинене діяння правопорушенням, охоплено таким поняттям як склад правопорушення. **Склад правопорушення** включає наступні елементи: об'єкт правопорушення; об'єктивна сторона правопорушення; суб'єкт правопорушення та суб'єктивна сторона правопорушення.

ЛЕКЦІЯ №12

Банківське право України

План.

1. Поняття, предмет, система і джерела банківського права.
2. Поняття, функції і структура банківської системи України.
3. Правове становище Національного банку України.
4. Правове становище комерційних банків.
5. Готівкові та безготівкові розрахунки.

Література:

1. Закон України „Про Національний банк України” від 20.05.1999р.
2. Закон України „Про банки і банківську діяльність” від 7.12.2000р.
3. Банківське право України /під ред.. О.А. Костюченко – К, 2003р.
4. Правознавство / під ред.. В.В. Копейчикова –К, 2002р.

1. У процесі розбудови демократичної правової держави та становлення ринкової економіки важливого значення набуває вдосконалення банківської системи та ефективне правове регулювання банківської діяльності. Банківська система управління зазнала суттєвих змін: створена дворівнева банківська система, все більшого розвитку набуває діяльність комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, розширюються нетрадиційні сфери застосування банківського капіталу, істотно змінюється характер взаємовідносин банків із клієнтурою. З урахування цього набуває ваги роль правового забезпечення банківської діяльності, чим і зумовлена поява такої дисципліни як „Банківське право”.

Банківське право – це система правових норм, що регулюють порядок організації та діяльності банків України, їх взаємовідносини з клієнтами (юридичними й фізичними особами), що обслуговуються банками, а також порядок здійснення банківських операцій. В Україні банківське право поки що не є самостійною галуззю права, тому що відсутні характерні лише їй предмет і метод регулювання суспільних відносин.

Предметом банківського права є суспільні відносини, що виникають у процесі банківської діяльності, зокрема відносини, які регулюють принципи організації та діяльності банків і порядок здійснення ними банківських послуг. **Метод правового регулювання банківської діяльності** є дещо неоднорідним. З одного боку використовується метод владних приписів, що властивий адміністративному праву, - інтереси держави представляють органи, наділені нею владними повноваженнями (Кабінет Міністрів України, НБУ). Існують

також владні відносини між НБУ і комерційними банками. З другого боку, відносини банків з клієнтурою базуються на юридичній рівності сторін, тобто застосовується цивільно-правовий метод регулювання суспільних відносин.

Банківському праву властиві обидва вказані методи, оскільки завдяки першому держава прямо й безпосередньо регулює поведінку суб'єктів цих відносин, а другому – встановлює тільки межі для самостійного врегулювання взаємовідносин суб'єктів. Зазначений метод правового регулювання як спосіб впливу на свідомість і волю людей визначає поведінку суб'єктів у регулюванні банківських суспільних відносин. Правові норми, що регулюють банківські відносини, містяться, насамперед, як у загальних так і в спеціальних нормативно-правових актах. До них належать: Конституція України, закони й постанови ВРУ, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, постанови, положення й інструкції НБУ та Міністерства фінансів України, статuti банків тощо.

Банківське право регулює різноманітні за своїм змістом банківські правовідносини, пов'язані з банківською діяльністю та її здійсненням. Численні й різноманітні норми та інститути банківського права взаємопов'язані та і відображаються в їх єдності та узгодженості. Одна суспільні відносини, що становлять предмет банківського права, здійснюються через відповідну систему. **Система банківського права** - це логічно послідовне і внутрішньо узгоджене розміщення норм та інститутів банківського права. Вона об'єднує та характеризує співвідношення та зовнішню структуру об'єднання нормативних актів, внутрішньо обумовлених єдиною метою – регулюванням банківських правовідносин. Дана система складається із загальної та особливої частин, яка включає спеціальні банківсько-правові інститути.

Загальна частина включає норми, які закріплюють загальні, принципові положення банківського права і його статутні інститути (поняття. Принципи й джерела банківського права, правове становище НБУ та комерційних банків, сутність і функції банківської системи України). До особливої частини належать норми, що регулюють основні функціональні інститути банківського права, за допомогою яких здійснюється банківська діяльність. особливо частина банківського права об'єднує такі інститути: договір банківського рахунка, банківське кредитування, охорона банківської таємниці, валютні операції банків, правове регулювання ринку цінних паперів тощо.

Можна зробити такий висновок, що банківське право тісно пов'язане з економічними процесами в державі і застосовується для врегулювання специфічних відносин, що виникають у процесі банківської діяльності та надання банківських послуг.

Джерелом національного права є, як відомо, форма вираження державної волі в нормативних актах – офіційних письмових документах компетентного органу держави, у яких встановлюються норми права.

До джерел банківського права належать: Конституція України (ст.99, ст.100), закони й постанови ВРУ- зокрема, Закони України „Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” від 30.10.96р., „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань” від

22.11.96р., „ Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” від 5.04.2001р.

У системі банківського законодавства особлива роль відводиться фундаментальним законам, які мають вищу юридичну силу й охоплюють найважливіші питання, що виникають у банківській сфері. Серед чинних виділяють такі важливі Закони України: „ Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000р., який визначає основи існування банків, порядок створення й основні принципи їх діяльності, встановлює правову природу взаємовідносин з клієнтами та їх захист; „ Про НБУ” від 20 травня 1999р.

Серед джерел банківського права важливий блок становлять підзаконні нормативні акти, які можна розподілити на дві групи. **Перша група – це укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України** - наприклад, указ Президента „ Про заходи щодо нормалізації платіжної дисципліни в народному господарстві України” від 16.03.95р., серед постанов КабМіну можна виділити „ Про затвердження Порядку накладення арешту на цінні папери” від 22.09.99р. тощо. Постанови Кабінету Міністрів, які приймаються відповідно до ст..117 Конституції є обов’язковими до виконання на всій території України. **Другу групу складають – нормативні акти міністерств, державних комітетів, що стосуються сфери банківської діяльності, а також нормативні акти НБУ.** Ці акти приймаються в межах компетенції того органу, що його видає, у формі постанов, положень, наказів, інструкцій, правил тощо. Так , постановами правління НБУ затверджено від 19 лютого 2001р. Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні ; від 18 березня 1999р. – Правила здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку України тощо.

До цієї групи також належать нормативні акти, прийняті асоціаціями та господарюючими суб’єктами (наприклад, рішення асоціації комерційних банків та локальні акти – статuti комерційних банків, установчі договори, положення про філії, представництва).

До міжнародних звичаїв , які склалися в міжнародній практиці, слід віднести Уніфіковані правила і звичаї МТП для документарних акредитивів у редакції 1993р., Уніфіковані правила МТП по інкасо в редакції 1995р.

У ст.. 9 Конституції зазначено, що чинні міжнародні договори, ратифіковані ВРУ, є частиною національного законодавства України. До них слід віднести Женевські чекові конвенції 1930р., Оттавську конвенцію УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг 1988р. тощо.

Важливе місце в банківській практиці посідають також правові звичаї та правила ділового обороту. Відповідно до ст..7 ЦК України , звичаєм ділового обороту визнається правило поведінки, яке не передбачено актами законодавства, але є усталеним, таким, що широко застосовується в певній сфері підприємництва. Звичай ділового обороту може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай ділового обороту, що суперечить положенням актів цивільного законодавства або договору, не застосовується.

2. У загальному вигляді під банківською системою розуміють сукупність різних видів банків та банківських інститутів, за допомогою яких здійснюється мобілізація коштів і надаються клієнтам різноманітні послуги з прийому вкладів і надання кредитів. Банківська система – це не довільне явище, а складова частина кредитно-грошової системи, елемент економічного базису суспільства, яка розвивається за законами ринкової економіки. Ця система внутрішньо організована, взаємопов'язана, має загальну мету та завдання.

Банківська система є законодавчо визначеною, чітко структурованою сукупністю фінансових інститутів, які займаються банківською діяльністю.

Специфіка банківської системи виявляється в її функціях:

- **Створення грошей і регулювання грошової маси** -, яка полягає в тому, що банки оперативно змінюють масу грошей в обігу, збільшуючи або зменшуючи її відповідно до зміни попиту на гроші. У виконанні цієї функції беруть участь усі ланки банківської системи (НБУ і комерційні банки) і вона стосується всіх напрямів банківської діяльності;
- **Трансформаційна функція** , яка полягає в тому, що банки, мобілізуючи вільні кошти одних суб'єктів господарювання і передаючи їх різними способами іншим суб'єктам, мають можливість змінювати (трансформувати) величину й строки грошових капіталів, їх розміри та фінансові ризики;
- **Стабілізаційна функція** , тобто забезпечення сталості банківської діяльності та грошового ринку.

Сучасна банківська система України, як і у більшості країн світу, складається з двох рівнів. У ст.4 Закону України „ Про банки і банківську діяльність” визначено, що банківська система України складається з НБУ та інших банків, які створені і діють на території України відповідно до законодавства.

Перший рівень банківської системи представлений НБУ, який відповідає за підтримання стабільності національної грошової одиниці та функціонування банківської системи. НБУ, як і центральні банки країн з ринковою економікою, виступає емісійним центром держави, банком банків, банком уряду, органом банківського регулювання і нагляду, монетарного та валютного регулювання економіки, впливає за допомогою визначених законодавством функцій та операцій на всі сфери економічного життя країни.

До другого рівня банківської системи належать комерційні банки з різними формами власності, спеціалізації та сфери діяльності.

У ринковій економіці комерційним банкам належить велика роль, вони акумулюють значну частину кредитних ресурсів і надають своїм клієнтам повний комплекс фінансових послуг, включаючи кредитування, залучення депозитів, розрахункове обслуговування, займаються випуском і розміщення цінних паперів.

Сучасні комерційні банки є багатofункціональними установами, що діють у різних секторах ринку позичкового капіталу і фактично займаються всіма

видами кредитних і фінансових операцій, пов'язаних з обслуговуванням господарської діяльності своїх клієнтів. Враховуючи, що основне навантаження щодо фінансово-кредитного обслуговування припадає саме на комерційні банки, їх часто називають „універмагами фінансових послуг”.

Банківська система України є одним з найбільш динамічно розвинених секторів національної економіки, де перехід до ринкових відносин відбувався досить швидко і де реально відбувається процес демонополізації, діє конкуренція, гроші та кредит набувають ринкового змісту. Сучасна банківська система країни-це сфера різноманітних послуг своїм клієнтам : від традиційних до депозитно-позикових і розрахунково-касових операцій, що визначають основу банківської справи, до найновіших форм грошово-кредитних і фінансових інструментів, які використовуються банківськими установами (лізинг, факторинг, траст тощо).

3. **НБУ є юридичною особою**, має статутний фонд (10 млн. грн.), який перебуває у загальнодержавній власності, має свою печатку із зображенням Державного Герба України. Займається господарською діяльністю України. Діяльність здійснює самостійно, незалежно від органів державної влади, має право законодавчої ініціативи і в своїй діяльності підзвітний Президентові України і ВРУ.

Як головний банк держави, НБУ виступає координатором кредитних інститутів і виконує функції управління грошово-кредитними і фінансовими процесами в економіці країни, зберігає кошти державного бюджету України та позабюджетних фондів. Йому належить монопольне право випуску грошей в обіг, а також випуску національних грошових знаків за рішенням ВРУ. НБУ створює Державну скарбницю України та організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків , дорогоцінні метали та золотовалютні запаси.

Згідно Закону України „ Про Національний банк України” НБУ здійснює регулювання та банківський нагляд за діяльністю інших банків, через державну реєстрацію і ліцензування банків визначає правила, що регламентують їх діяльність, встановлює принципи і стандарти ведення бухгалтерського обліку та звітності в банках.

Як орган валютного регулювання і валютного контролю видає нормативні акти щодо ведення валютних операцій, визначає структуру валютного ринку та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому, видає ліцензії на проведення операцій із валютними цінностями, здійснює контроль за діяльністю банків та інших установ на валютному ринку.

Керівними органами НБУ є Рада НБУ, яка розробляє основні засади грошово-кредитної політики і вносить на їх ВРУ для інформування, здійснює контроль за виконанням основних засад грошово-кредитної політики; а також Правління НБУ, яке приймає рішення щодо економічних засобів і монетарних методів, необхідних для реалізації основних засад грошово-кредитної політики.

4. Згідно Закону України „Про банки і банківську діяльність”, **банк** – це юридична, яка має виключне право на підставі ліцензії НБУ здійснювати у

сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських розрахунків фізичних і юридичних осіб.

Банки в Україні за видами здійснення операцій можуть функціонувати як універсальні так і спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Банки самостійно визначають напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами.

В Україні банки можуть створюватися у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю чи кооперативного банку.

За формою власності в Україні банки є державними, приватними і змішаними. За територіальною ознакою банки поділяють на міжнародні, загальнонаціональні, міжрегіональні та регіональні. За належністю статутного капіталу та способом його формування – на пайові та акціонерні. Відповідно до чинного законодавства кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральні кооперативні банки. Мінімальна кількість учасників місцевого кооперативного банку має бути не менше 50 осіб.

Учасниками (засновниками) банку можуть бути як юридичні особи так і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України чи уповноважених ним органів. Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Органами управління банку є загальні збори учасників, спостережна рада та правління (рада директорів) банку. Органом контролю банку є ревізійна комісія та внутрішній аудит банку.

Банк діє на підставі статуту. За погодженням НБУ банки можуть відкривати на території України так і за її межами свої філії та представництва.

5. Діяльність комерційних банків зі здійснення платежів і розрахунків у народному господарстві визначає їх вирішальну роль в організації грошового обігу. Грошовий обіг на території України здійснюється в готівковому та безготівковому порядку.

Готівкові розрахунки – це платежі готівкою підприємств, підприємців та фізичних осіб за реалізовану продукцію і за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції та іншого майна.

Безготівкові розрахунки – це грошові розрахунки, за яких платежі здійснюються без участі готівки перерахуванням коштів з рахунка платника на рахунок отримувача грошей або зарахуванням взаємних вимог. Комерційні банки зацікавлені в залученні грошей для розрахунково-касового обслуговування.

Розрахунки між суб'єктами господарської діяльності, як правило, здійснюються у безготівковому порядку через банк. Безготівкові розрахунки

здійснюються на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді. Банки в Україні можуть використовувати як платіжні інструменти: платіжні доручення, платіжні вимоги, вимоги-доручення, векселі, чеки, банківські платіжні картки та інші дебетові і кредитові платіжні інструменти, що застосовуються у міжнародній банківській практиці. Платіжні документи мають бути належним чином оформлені і містити інформацію про їх емітента, платіжну систему, в якій вони використовуються, правові підстави здійснення розрахункової операції і, як правило, держателя платіжного інструмента та отримувача коштів, дату валютування, а також іншу інформацію, необхідну для здійснення банком розрахункової операції, що цілком відповідають інструкціям власника рахунка або іншого передбаченого законодавством ініціатора розрахункової операції.

Відносини, в яких одна сторона здійснює платежі на користь іншої через кредитні установи, називаються розрахунковими. Специфіка цих відносин полягає в тому, що вони мають самостійний майновий характер із двома моментами – участь банківських установ та застосування спеціального банківського законодавства про банківські операції.

Розрахункові відносини – це відносини, що виникають між організаціями в процесі здійснення розрахунків між організаціями в процесі здійснення розрахунків у безготівковому порядку через кредитні установи. Підставою їх правового регулювання є Закон України „ Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”.

ЛЕКЦІЯ №13

Адміністративне право України

План.

1. Поняття адміністративного права, предмет та метод його правового регулювання.
2. Поняття, суть та принципи державного управління.
3. Поняття, ознаки та склад адміністративного правопорушення.
4. Адміністративна відповідальність: поняття та особливості.
5. Поняття та види адміністративних стягнень. Порядок їх накладення.
6. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.
7. Адміністративне судочинство (адміністративна юстиція).

1. Адміністративне право (від лат. „ administrare” керувати, управляти)- окрема галузь права у системі права України, норми якої регулюють суспільні відносини, що складаються в процесі організації і здійснення державного управління. Тобто адміністративне право ще називають „ управлінським правом”, чи „ правом управління”. Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються в сфері державного управління. Особливостями відносини, що складають предмет даної галузі є:

- Вони виникають в результаті державної владно-управлінської діяльності;
- Суб’єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- Їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової , цілеспрямованої діяльності.

Таким чином, **предметом адміністративного права** є широке коло управлінських відносин (як зовнішніх так і внутрішніх), які виникають у сфері реалізації функцій і повноважень органів публічної влади, насамперед, виконавчої влади і здійснення ними заходів адміністративного примусу і притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративне право як галузь права – це система правових норм, що регулює суспільні відносини управлінського характеру, які виникають у сфері виконавчої і розпорядчої діяльності органів виконавчої влади, внутрішньо організаційній діяльності інших державних органів, а також у процесі здійснення органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та їх органами зовнішніх юридично-владних повноважень, застосування заходів адміністративного впливу та притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративне право як наука – це система знань про сукупність правових норм, що регулюють відносини управлінського характеру в певних сферах суспільного життя.

Адміністративне право як навчальна дисципліна – це навчальний курс, який вивчається в юридичних та інших навчальних закладах; її предметом є вивчення адміністративного права як галузі права і законодавства, а також як юридичної норми.

Метод адміністративно-правового регулювання – це сукупність правових засобів і способів, за допомогою яких здійснюється владний вплив суб'єктів на об'єкти управлінських відносин. До загальних методів відносять імперативний і диспозитивний. Основним методом адміністративного права є імперативний, владно-управлінський метод або інакше метод „влади-підпорядкування”. Він полягає в тому, що одна сторона управлінських відносин (суб'єкт) наділений юридичними повноваженнями, а друга сторона – об'єкти, юридично підвладна першій. **Диспозитивний метод** характеризується тим, що об'єкт управління має певну свободу вибору, варіанта поведінки, виходячи із своїх інтересів. В адміністративному праві зустрічається використання спеціальних методів – субординації, координації, реординації, реєстрації, стимулювання, рекомендацій, узгодження, а також рівності сторін(який проявляється в укладення адміністративного договору). Суть методів адміністративно-правового регулювання управлінських відносин полягає в наступному:

- Встановлення певного порядку дій;
- Заборона певних дій;
- Надання можливості вибору;
- Надання можливості чинити або не чинити певні дії.

Джерела адміністративного права – це акти правотворчості органів державної влади і місцевого самоврядування, що складається з адміністративно-правових норм чи навіть одного правила поведінки і регулює управлінську діяльність. за юридичною силою джерела адміністративного права поділяють на : Конституція України, Конституція АРК; закони України, постанови ВРУ, укази Президента України (нормативні), постанови і розпорядження КабМіну, накази та інші підзаконні нормативні акти керівників центральних органів виконавчої влади, міжвідомчі нормативні акти, нормативні акти керівників міністерств, державних комітетів, видані разом з органами громадських організацій, нормативні акти органів місцевих державних адміністрацій, нормативно-правові акти місцевих рад та їх виконавчих комітетів, накази (нормативні) керівників державних підприємств, установ, організацій. Базовим джерелом даної галузі є Кодекс про адміністративні правопорушення та Кодекс адміністративного судочинства.

2. Термін управління має багато значень. У загальному розумінні це будь-який цілеспрямований, організуючий вплив на різноманітні процеси, що здійснюються в природі, техніці, суспільстві тощо. Адміністративне право – це управлінське право, отже, управління тісно пов'язане із даною галуззю. Основними ознаками управління є управлінська система, суб'єкт і об'єкти управління, керуючий вплив суб'єкта на об'єкт і зворотній зв'язок. **Управлінська система** – це єдність управлінських елементів, що взаємодіють як єдине ціле, породжуючи нові якості, не притаманні її окремим компонентам. **Суб'єктом управління** називають сторону управлінського процесу, що являє собою джерело керуючого впливу. **Об'єкт управління** – сторона управлінського процесу, що функціонує під керуючим впливом суб'єкта, набуває певних нових якостей і змінюється. **Керуючий вплив** визначають як комплекс заходів, прийомів, форм, методів і організуючих команд, спрямованих на об'єкт управління, з допомогою яких реально змінюється об'єкт управління. Зворотний зв'язок можна охарактеризувати як певну інформацію суб'єкта управління стосовно змін, що відбулися в об'єкті управління завдяки керуючому впливу.

Одним із видів соціального управління є державне управління. У широкому розумінні – це діяльність усіх видів органів держави : законодавчих, судових, контрольно-наглядових, виконавчо-розпорядчих з організації суспільного життя тощо. Звідси можна виділити такі види державного управління: законодавче(законотворче), виконавчо-розпорядче (власне управлінське), судове (правосудне), контрольно-наглядове. **Державному управлінню властиві такі риси :**

- Діяльність з реалізації завдань і функцій держави,
- Воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами,
- Останні діють за дорученням держави, від її імені і мають державно-владні повноваження,
- Форми і методи роботи управлінських органів регламентуються правом.

Отже, **державне управління (у вузькому розумінні)** – це підзаконна виконавча діяльність й розпорядча діяльність органів державної виконавчої влади, спрямована на практичне виконання законів у процесі повсякденного й безпосереднього керівництва господарським, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом. Звідси, державне управління співвідноситься з виконавчо - розпорядчою владою та її органами через призму загального й особливого, в якому проявляються загальні риси правотворчої й право реалізаційної діяльності держави та виконавчо – розпорядчої діяльності однієї з гілок єдиної державної влади.

Методи державного управління – це способи цілеспрямованого впливу на поведінку громадян, а також діяльність підприємств і організацій, органів, служб та службовців апарату виконавчої влади в інтересах забезпечення виконання вимог законодавства. До правових методів відносять : переконання і примус; субординація і координація.

3. Відповідно до КУпАП адміністративним правопорушенням визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за які законом передбачено адміністративну відповідальність. Ознаками є : наявність вчинку, тобто дії чи бездіяльності, протиправність, винність, адміністративна караність, об'єкт посягання.

Склад адміністративного правопорушення – це сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують протиправне діяння як адміністративний проступок. До складу адміністративного правопорушення належать ознаки, що характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону проступку. **Об'єкт** - це те, на що спрямоване посягання. Адміністративний проступок завдає шкоди або створює загрозу її заподіяння суспільним відносинам, що і становлять об'єкт проступку. Об'єктом адміністративного проступку можуть бути лише такі суспільні відносини, які охороняються адміністративною санкцією. Велике значення має класифікація проступків. Розрізняють : загальний, видовий, родовий і безпосередній об'єкти проступків. Родовий об'єкт – це однорідна група суспільних відносин, що є невід'ємною і самостійною частиною загального об'єкта. Видовий об'єкт – це різновид родового об'єкта. Видовий об'єкт утворює спільні для ряду проступків суспільні відносини. Адміністративний проступок завдає шкоди конкретним суспільним відносинам, що охороняються адміністративною санкцією. Саме ці відносини є безпосереднім об'єктом проступку.

Об'єктивна сторона проступку – сукупність зовнішніх ознак і обставин, що характеризують поведінку правопорушника як суспільно небезпечну, протиправну дію (бездіяльність), яка порушує загальнообов'язкові правила, виконання яких гарантується застосуванням заходів адміністративної відповідальності. Об'єктивно адміністративні проступки можуть виражатися у протиправних діях (дрібному хуліганстві, дрібній спекуляції тощо) або у протиправній бездіяльності (безквитковий проїзд у транспорті, нехтування правилами охорони праці і техніки безпеки тощо). Складовою об'єктивної сторони адміністративного проступку є також обставини, пов'язані із вчиненням проступку: місце, час, обстановка, різні умови протиправної дії чи бездіяльності. Вони є обов'язковими, якщо їх включено до конкретного складу проступку.

Важливий елемент складу адміністративного правопорушення є **причинний зв'язок** між адміністративним правопорушенням та його суспільно небезпечним результатом (шкодою).

Суб'єктом адміністративних правопорушень може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку і вчинила діяння, визначене в законі як адміністративний проступок. Ознаки, що характеризують суб'єкт проступку поділяють на загальні, які властиві будь-якому суб'єкту, і спеціальні – вказують на особливості правового становища суб'єктів і дають змогу диференціювати

відповідальність різних категорій осіб (наприклад, посадові особи, водії, керівники, батьки, капітани суден, військовослужбовці тощо).

Суб'єктивна сторона виявляється у внутрішньому ставленні суб'єкта до вчиненого ним правопорушення і шкідливих наслідків протиправного діяння. До ознак даної сторони належать: вина, мотив і мета. **Вина** – це психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно шкідливого діяння і його наслідків, яке виявляється у формі умислу або необережності. Мотив і мета – це факультативні ознаки. **Мотив** розуміють як усвідомлене особою внутрішнє спонукання, яким вона керувалася під час вчинення проступку. **Мета** – це наслідок, результат, якого прагне досягти особа вчиненням правопорушення.

4. Адміністративна відповідальність – це застосування уповноваженим органом чи посадовою особою адміністративного стягнення до особи, яка вчинила правопорушення, що за своїм характером не тягне за собою відповідно до чинного законодавства кримінальну відповідальність.

Виділяють основні та похідні ознаки адміністративної відповідальності. **До основних ознак відносять те, що адміністративна відповідальність :**

- Є засобом охорони встановленого порядку;
- Нормативно визначена й полягає в застосуванні санкцій адміністративних правових норм;
- Супроводжується осудом з боку держави правопорушника та правопорушення;
- Пов'язана із застосуванням примусу та негативних для правопорушника наслідків;
- Реалізується у визначених законодавством процесуальних формах.

До похідних ознак відносять те, що :

- Підставою адміністративної відповідальності є не тільки проступки, передбачені нормами адміністративного права, а й порушення, передбачені нормами інших галузей права (наприклад, житлового, трудового, земельного тощо);
- Адміністративна відповідальність полягає у застосуванні до винних адміністративних стягнень;
- Право притягати до адміністративної відповідальності належить державним органам та їх посадовим особам;
- Існує особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності тощо.

Адміністративна відповідальність настає з досягненням 16-річного віку. Вчинення адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує

адміністративну відповідальність. За вчинення адміністративних проступків у віці від 16 до 18 років до неповнолітніх можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- Зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- Застереження;
- Догана або суворогана догана;
- Передача неповнолітнього під нагляд батьків чи особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу за згодою колективу, а також окремим громадянам на їх прохання.

5. Адміністративне стягнення – це захід відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, а також попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Мету адміністративних стягнень складають:

- Покарання правопорушника;
- Припинення протиправного вчинку;
- Відновлення порушених правовідносин;
- Виправлення правопорушника;
- Попередження можливих з його боку нових проступків;
- Відшкодування завданих проступком збитків.

До видів адміністративних стягнень, визначених у КпАП відносять:

1. **попередження** – письмове або в іншій формі застереження уповноваженою посадовою особою громадянина про недопустимість вчинення ним адміністративних правопорушень;
2. **штраф** – майнове стягнення, або вилучення у порушника певної грошової суми на користь держави;
3. **оплатне вилучення предмета**, який був засобом вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, виявляється в його примусовому вилученні з наступною реалізацією та передачею одержаної суми власнику за вирахуванням витрат на реалізацію вилученого предмета;
4. **конфіскація предмета**, що був знаряддям вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, виявляється в примусовому невідшкодуваному вилученні цього предмета у власність держави. Конфіскованим може бути тільки предмет – приватна власність порушника, якщо інше не передбачено законодавчими актами;
5. **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину, на строк до трьох років за грубе чи систематичне порушення порядку користування цим правом (стосується тільки права керувати транспортними засобами та права полювання);
6. **виправні роботи** призначаються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила

адміністративне правопорушення, з утриманням до 20% її заробітку у власність держави.;

7. **адміністративний арест**, що застосовується лише у виключних випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб.

6. Важливе місце в системі суб'єктів, що вирішують справи, відведене органам посадовим особам, що уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Система таких органів визначена відповідно до КпАП :

- Адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад; виконавчі комітети селищних сільських рад-вони вирішують всі справи про адміністративні правопорушення за винятком тих, які належать до компетенції інших органів. Комісія створюється виконавчим комітетом у складі голови, секретаря і членів комісії.
- Органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші органи (посадові особи), уповноважені на це. Так, наприклад, ОВС (їх посадові особи) розглядають справи про порушення громадського порядку, порушення правил паспортної системи, правил прикордонного режиму, правил користування транспортними засобами, правил перебування в Україні і транзитного проїзду через територію України іноземних громадян тощо.
- Районні (міські) суди (судді) розглядають справи про адміністративні правопорушення , віднесені до їх компетенції. Судді одноособово розглядають справи про дрібне хуліганство, порушення правил адміністративного нагляду тощо.

7. Адміністративне судочинство (адміністративна юстиція).

Адміністративне судочинство (адміністративна юстиція) – це діяльність адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ, тобто публічно-правових спорів, в яких хоча би однією стороною виступає орган державного управління.

Систему адміністративних судів складають: 1) місцеві загальні суди. Вони розглядають поряд з адміністративними справами цивільні і кримінальні справи – це районні, міські, районні у містах та міськрайонні суди. 2) окружні адміністративні суди. Місцеві загальні суди і окружні адміністративні суди є судами першої інстанції та не підпорядковані одне одному. 3) апеляційні адміністративні суди. 4) Вищий адміністративний суд, який є касаційною інстанцією (переглядає судові рішення адміністративних судів першої інстанції та

апеляційних адміністративних судів). Законодавством передбачено можливість перегляду судових рішень у виняткових випадках Верховним Судом України.

Розгляд справ в адміністративних судах здійснюється за правилами, що встановлює Кодекс адміністративного судочинства.

Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб. Прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Для звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи встановлюється річний строк (1 рік). Право на звернення до адміністративного суду реалізується шляхом подання адміністративного позову.

Адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, якщо інше не встановлене КАС. Судові рішення адміністративного суду викладаються у формі постанови (вирішується спір по суті) та ухвали (вирішуються всі процесуальні питання).

ЛЕКЦІЯ №14

Кримінальне право України

План

1. Поняття та завдання кримінального права та кримінального законодавства.
2. Поняття та ознаки злочину.
3. Кримінальна відповідальність та її підстави.
4. Склад злочину.
5. Обставини, що виключають злочинність діяння.
6. Стадії вчинення злочину.
7. Співучасть у вчиненні злочину.

Література:

1. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001р.
2. Правознавство під. Ред.. В.В.Копейчикова, К-2005р.

1. Кримінальне право – одна із галузей права. Норми кримінального права є загальнообов'язковими до виконання, здебільшого вони виступають як норми-заборони, як пересторога певних вчинків людей(злочинні дії або злочинну бездіяльність).

Кримінальні закони видаються тільки ВРУ. Ніякі інші державні органи або посадові особи не правомочні видавати норми кримінального права(тим воно і відрізняється від норм інших галузей права). Злочин і покарання – дві головні інституції, що визначаються нормами кримінального права. відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, становлять **предмет кримінального права**. Застосування покарання до конкретної особи, яка вчинила злочин, є **методом** правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням цього злочину.

Отже , кримінальне право має загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властивий йому предмет і метод правового регулювання. Тому **кримінальне право як галузь права** являє собою сукупність юридичних норм (законів), прийнятих ВРУ, що встановлюють, які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Основною функцією даної галузі є охоронна, оскільки норми кримінального права охороняють суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права. ця функція відображена і в ст.. 1 КК України, де сказано, що Кримінальний кодекс має своїм завданням охорону від злочинних посягань найбільш важливих соціальних цінностей : прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання

злочинам. Кримінальному праву властива , також, регулятивна функція, яка проявляється в тому, що норми кримінального права , забороняючи вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність) , у той самий час вимагають певної правомірної поведінки. Регулятивна функція кримінально-правових норм відображається у попередженні злочинів, їх недопущенні свідомими громадянами. У кримінальному праві головує принцип особистої відповідальності та принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання.

Основним джерелом є Кримінальний кодекс, прийнятий ВРУ 5.04.2001р. Кодекс поділено на Загальну й Особливу частину. Загальна частина складається з 15 розділів, Особлива – включає 20 розділів, систематизованих за групами споріднених суспільних відносин. В абсолютній більшості норм Особливої частини встановлена кримінальна відповідальність за окремі види злочинів. Тому їхня структура однорідна і складається із двох елементів – диспозиції і санкції. Диспозицією називається частина норми Особливої частини, в якій визначається зміст злочинного діяння. У санкції визначається вид і розмір покарання за склад діяння, зазначений в диспозиції. За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено – особливо тяжкий, тяжкий чи середньої тяжкості або невеликої тяжкості.

У КК застосовують відносно-визначені та альтернативні санкції. **Відносно-визначеною є санкція**, що має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межу. Розрізняють два види відносно-визначених санкцій : з нижчою і вищою межами покарання (на строк „ від” і „до”). Наприклад, особливо злісне хуліганство, передбачене ч. 4 ст. 296, карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років; та з максимумом покарання (на строк „до”). У цьому разі визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання.(наприклад, ч. 1 ст.189 вимагання- позбавлення волі до 5 років або позбавлення волі на той самий строк). **Альтернативною є санкція**, в якій міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне. Значна частина санкцій КК є альтернативними.

2. Злочин – це вчинок людини. Йому притаманні всі об’єктивні та суб’єктивні ознаки, що характеризують поведінку людини. Це фізичні властивості, психологічні властивості тощо.

Відповідно до ст.. 11 КК злочин – це суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину. У зазначеній статті закріплені три ознаки злочину : а) суспільна небезпечність діяння; б) винність; в) передбаченість діяння в законі про кримінальну відповідальність. Перші дві ознаки- суспільна небезпечність і винність – є матеріальними, що розкривають соціально-психологічну природу злочину, третя – формальна, що відбиває юридичну природу злочину, тобто його протиправність.

Суспільна небезпечність злочину полягає в тому, що при цьому заподіюється шкода відносинам, які охороняються кримінальним законом і в яких міститься реальна небезпека заподіяння такої шкоди.

Винність – кримінальна відповідальність настає лише за наявності вини, що впливає із ст. 62 Конституції. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. (ч. 2 ст. 2 КК). Вина визначає стійкий, випадковий чи ситуативний характер діяння і ступінь його тяжкості.

Протиправність – це формальна ознака злочину. Вона означає обов'язок передбачення його в кримінальному законі. Кримінальна протиправність складає правову оцінку суспільної небезпечності злочину, що закріплений в конкретній нормі закону. Кримінальний закон дає вичерпний перелік злочинів. Будь-яке діяння, що становить небезпеку для суспільства, але за нього не передбачена кримінальна відповідальність, не може розглядатися як злочин.

Одним з елементів протиправності є караність злочину. **Караність злочину** впливає із суспільної небезпечності та протиправності діяння. Діяння є кримінально караним тому, що воно суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом як злочин.

Відповідно до ч.1 ст. 12 КК залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини.

3. Кримінальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності. Вона є відповідальність ретроспективною, тобто відповідною реакцією держави на вчинене в минулому порушення права.

Ознаками кримінальної відповідальності є :

- Органи правосуддя мають визнати особу винною у вчиненні злочину;
- Державна оцінка вчиненого злочину має вираження в осуді злочинця та його діяння в обвинувальному вирокі суду;
- Вид і міра обмежень особистого (позбавлення волі), майнового (стягнення штрафу) або іншого характеру (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади) обирається з урахуванням меж відповідальності за вчинений злочин;
- Реальне вчинення злочину, за який встановлена відповідальність у кримінальному законі.

Отже, **кримінальна відповідальність** – це особлива правова роль особи, яка вчинила злочин, пов'язана з державним осудом, а також обмеженнями особистого, майнового чи іншого характеру, що визначається обвинувальним вироком суду.

Відповідно до ч.1 ст.2 КК, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим кодексом. Виділяють фактичну і юридичну сторони кримінальної відповідальності, в межах єдиної підстави. Фактична сторона – це вчинення в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а юридична – це передбаченість такого діяння в КК.

Кримінальна відповідальність настає тільки після встановлення судом повної відповідності фактичної та юридичної сторін вчинку. Відсутність останньої свідчить про відсутність підстави кримінальної відповідальності.

Отже, кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин, яке виражається в обвинувальному вирокі суду. Тому розрізняють матеріальну та процесуальну підстави кримінальної відповідальності. Матеріальною підставою визнається злочин, а процесуальною – обвинувальний вирок суду. В свою чергу, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено до кінця в законному порядку і встановлено обвинувальним вирокі суду.

4. Склад злочину являє собою логічне поняття про злочини певного виду. А саме :

- Він являє собою певну сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин;
- Сукупність даних ознак наводиться тільки в кримінальному законі;
- Перелік складів злочину є вичерпним;
- Склад злочину трансформується у відповідальність за вчинений злочин.

Елементами складу злочину є об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони.

Об'єкт злочину відображає те, на що завжди посягає злочин, чому або кому він заподіює певної шкоди. Він визначається тими суспільними відносинами, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктивна сторона – це зовнішня сторона діяння. Вона виражається у дії чи бездіяльності, якою заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди об'єкту злочину. Ознаками об'єктивної сторони є : діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками.

Суб'єкт злочину – це фізична особа, яка вчиняє злочин. Відповідно до ст. 18 КК, суб'єктом злочину є фізична особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього кодексу може настати кримінальна відповідальність. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами злочину. Суб'єктом може бути тільки осудна особа, тобто така, яка під час злочину усвідомлювала свої дії (бездіяльність) і керувала ними. Тому, якщо особа внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння, то вона не підлягає кримінальній відповідальності.

Кримінальна відповідальність настає з 16 років (ч.1 ст.22), а за окремі злочини, вичерпний перелік яких наведений у ч.2 ст.22(наприклад, вбивство)- з 14 років.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, яка охоплює психічні процеси, свідомість, волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками даної сторони є вина, мотив і мета. Вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та наслідків вчинку, виражене у форму уміслу

або необережності. У разі відсутності вини особи немає і складу злочину, навіть якщо в результаті дії (бездіяльності) настають суспільно небезпечні наслідки.

КК передбачає умисел і два його види – прямий і непрямий. **При прямому умислі** особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання. **При непрямому умислі** особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки. Вона не бажає, але допускає настання цих наслідків.

У ст.25 КК необережність поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. **Необережність є злочинною самовпевненістю**, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. **Необережність є злочинною недбалістю**, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), хоч повинна була і могла це передбачити.

5. До обставин, що виключають злочинність діяння належить : необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, діяння, пов'язане з ризиком тощо.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає , шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

Не є злочином заподіяння шкоди право охоронюваним інтересам у стані **крайньої необхідності**, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

6. **Стадії вчинення злочину** – це певні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру, характером діяння (дії або бездіяльності) та моментом його закінчення. Дані стадії є різновидом цілеспрямованої діяльності, що охоплює етапи реалізації злочинного умислу, досягнення певної мети.

У КК України визнаються злочинними і караними три стадії вчинення злочину:

1. готування до злочину;
2. замах на злочин, що разом з готуванням до злочину становлять незакінчений злочин;
3. закінчений злочин.

Готування до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину.

Замах на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії чи бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. **Замах на вчинення злочину є закінченим**, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. **Замах на вчинення злочину є незакінченим**, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього кодексу. **Незакінченим злочином** є готування до злочину та замах на злочин.

7. відповідно до ст.. 26 КК, співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. При співучасті об'єднуються кілька осіб і вчиняють злочин спільно і навмисно. Співучасниками злочину, крім виконавця, є організатор, підбурювач та пособник.

Виконавцем є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин , передбачений цим кодексом.

Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням. Організатором є також особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховання злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усунення перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Проста співучасть має місце там, де всі співучасники є виконавцями злочину і, таким чином, виконують однорідну роль. При складній співучасті співучасники виконують різні ролі.

За суб'єктивними ознаками (стійкість суб'єктивних зв'язків, стійкість умислу) розрізняють вчинення злочину різними злочинними групами:

- групою осіб;
- групою осіб за попередньою змовою;
- вчинення організованою групою;
- злочинною організацією.

Злочин визнається вчиненням групою осіб, якщо його спільно вчинили кілька (два і більше) виконавців без попередньої змови.

Вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб має місце тоді, коли його спільно вчинили кілька осіб (дві і більше особи), які заздалегідь домовилися про спільне його вчинення.

Вчинення злочину організованою групою можливо тоді, коли в його готуванні або вчиненні брали три і більше особи, які раніше зорганізувалися у стійке об'єднання саме для вчинення злочину. Ця група об'єднана одним планом, в якому присутні розподіл функцій, зрозумілість цього плану всіма учасниками групи.

Злочин вчинений злочинною організацією визнається тоді, якщо він вчинений стійким ієрархічним об'єднанням кількох осіб (три і більше).

ЛЕКЦІЯ №15

Міжнародне право

1. Поняття міжнародного права і міжнародно-правових відносин.
2. Суб'єкти міжнародного права. Інститути міжнародно-правового визнання та правонаступництва держав.
3. Міжнародно-правова відповідальність.
4. Міжнародно-правові засоби, спрямовані на захист прав людини.

Поняття міжнародного права і міжнародно-правових відносин

Міжнародне право – це система юридичних норм та принципів, спрямованих на регулювання відносин між державами, іншими суб'єктами міжнародного права. Такі принципи і норми створюються на підставі узгодження позицій учасників цих відносин і забезпечуються у разі необхідності індивідуальним або колективним примусом.

Функціями міжнародного права є:

- 1) *координуюча* (держави встановлюють загальноприйняті стандарти поведінки у різних сферах відносин за нормами міжнародного права);
- 2) *регулююча* (прийняття державами усталених правил, без яких неможливі їх спільне існування і спілкування);
- 3) *забезпечувальна* (норми міжнародного права спонукають держави дотримуватися певних правил поведінки);
- 4) *охоронна* (існування механізмів захисту прав та інтересів суб'єктів міжнародного права);

Предметом міжнародного права є міжнародні відносини, які складаються в процесі реалізації суб'єктами міжнародного права своїх прав і обов'язків.

Міжнародно-правові відносини – це сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків між державами, основними соціальними, економічними та громадськими рухами, які діють на міжнародній арені. Міжнародно-правові відносини можна класифікувати на: а) міждержавні відносини урядового характеру; б) міждержавні відносини неурядового характеру; в) внутрішньодержавні відносини, що належать до сфери міжнародно-правового регулювання.

Завданнями міжнародно-правових відносин є:

- ✓ забезпечення миру;
- ✓ зміцнення співробітництва між державами;
- ✓ розширення міжнародних відносин;
- ✓ підвищення ролі науково-технічного прогресу;
- ✓ посилення інтернаціоналізації господарського життя;
- ✓ підвищення ролі міжнародних організацій;
- ✓ розв'язання якісно нових міжнародних проблем, що виникають;
- ✓ запобігання ядерній війні;
- ✓ роззброєння.

Джерела міжнародного права:

Основні	Допоміжні
1) <i>міжнародний договір</i> (угода між суб'єктами міжнародного права, що надає їм взаємні права і обов'язки); 2) <i>міжнародно-правові звичаї</i> (правила, що склалися на основі міжнародної практики і за якими суб'єкти міжнародного права визнають юридично-обов'язковий характер, тобто сприймають його як правову норму); 3) <i>загальні принципи права</i> .	1) акти міжнародних організацій 2) рішення міжнародних судових і арбітражних органів; 3) доктрини спеціалістів у галузі міжнародного права; 4) внутрішньодержавні закони і рішення національних судів; 5) державна правова практика застосування міжнародного права.

22 жовтня 1970 року на 25 ювілейній сесії ГА ООН було прийнято Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН. До таких принципів належать:

- 1) надання допомоги ООН у діях, які вона здійснює;
- 2) співробітництво держав;
- 3) територіальна цілісність держав;
- 4) незастосування сили і загрози силою;
- 5) мирне розв'язання міжнародних спорів;
- 6) самовизначення народів і націй;
- 7) непорушність кордонів;
- 8) суверенна рівність держав;
- 9) загальна повага основних прав і свобод людини;
- 10) невтручання у внутрішні справи держав;
- 11) екологічна безпека;
- 12) повага до державного суверенітету;
- 13) сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Міжнародне право диференціюється на міжнародне публічне право і міжнародне приватне право.

<p>Міжнародне публічне право діє глобально на загальносвітовому рівні і регулює міждержавні відносини шляхом волевиявлення суб'єктів. Суб'єктами його є держави, нації, народи, які борються за свої права; державоподібні утворення; міжнародні та міжурядові організації. За порушення норм міжнародного публічного права настає міжнародно-правова відповідальність.</p>	<p>Міжнародне приватне право діє у сфері внутрішньодержавного регулювання міжнародних приватних (громадянських, цивільних, сімейних, трудових та інших) відносин шляхом подолання колізій. Суб'єктами є фізичні і юридичні особи. За порушення норм міжнародного приватного права настає цивільно-правова відповідальність.</p>
--	--

Суб'єкти міжнародного права. Інститути міжнародно-правового визнання та правонаступництва держав

Суб'єкти міжнародного права — учасники міжнародних відносин, врегульованих нормами міжнародного права, які є незалежними й здатними самостійно виконувати обов'язки, визначені цими нормами.

Суб'єктами міжнародного права є:

Основні: держави, а також нації та народи, які реалізують право на самовизначення (борються за незалежність);

Учасники окремих видів міжнародно-правових відносин (за згодою держав): уряд у вигнанні; повстала сторона; воююча сторона.

Похідні (вторинні): міжнародні міжурядові організації; державоподібні утворення (вільні міста, Ватикан тощо).

Міжнародно-правове визнання — визнання існуючими державами відповідно до міжнародного права нових держав, урядів чи інших органів з метою встановлення з ними офіційних або неофіційних, повних або неповних, постійних або тимчасових відносин.

Є три теорії визнання у міжнародному праві:

Конститутивна теорія, згідно з якою вирішального значення набуває акт визнання, що є повним суб'єктом міжнародного права.

Декларативна теорія, згідно з якою міжнародне визнання не створює нового суб'єкта міжнародного права, держава стає суб'єктом міжнародного права внаслідок свого існування, наявність акта визнання не впливає на її міжнародну правосуб'єктність

Дискримінаційна теорія, згідно з якою відбувається разове визнання (за офіційного невизнання) держави, що можливо у разі необхідності укласти контракт з економічних, спортивних чи інших питань.

Визнання відбувається такими *способами*:

- ✓ встановлення дипломатичних відносин;
- ✓ укладення міжнародного договору;
- ✓ встановлення консульських відносин;
- ✓ надсилання дипломатичної ноти.

Правонаступництво — перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта до іншого у зв'язку з набуттям правоздатності та дієздатності. У міжнародному праві правонаступництво — це заміна однієї держави іншою у несенні відповідальності за міжнародні відносини відповідної території і у здійсненні прав та обов'язків, що існували до цього часу.

Підставами для виникнення правонаступництва є такі: об'єднання держав, їх поділ, відокремлення від держави частини території, передавання частини території однієї держави іншій, утворення нової незалежної держави.

Види правонаступництва держав:

1. За суб'єктами

- утворення нової незалежної держави
- держави, утвореної в результаті об'єднання
- держави, утвореної в результаті поділу держави
- частини території, переданої однією державою іншій

- частини території, відокремленої від держави

2. За об'єктами

- державної території
- населення держави
- кордонів держави
- міжнародних договорів та інших нормативних актів
- державної власності
- державних боргів
- державних архівів
- членства в міжнародних організаціях і органах

3. За строком дії: постійне, тимчасове.

4. За обсягом прав і обов'язків: у повному обсязі, часткове.

5. За способом входження в правонаступництво:

- за повідомленнями про правонаступництво;
- за умовою ратифікації, прийняття або затвердження;
- насильне (в результаті революції або національно-визвольної боротьби);
- добровільне (на основі договору).

Міжнародно-правова відповідальність

Міжнародно-правова відповідальність — юридичний обов'язок суб'єкта-правопорушника ліквідувати наслідки вчиненого правопорушення щодо іншого суб'єкта міжнародного права, або юридичні наслідки, що застосовуються до суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання.

У міжнародному праві виокремлюють два види *відповідальності*— *нематеріальну* (або політичну, моральну, морально-політичну) і *матеріальну*.

Форма відповідальності — конкретний спосіб застосування до держави-правопорушника несприятливого для неї покарання за невиконання міжнародного зобов'язання.

Види і форми міжнародно-правової відповідальності

Форми політичної відповідальності

Сатисфакція — офіційне вибачення, вираження співчуття, запевнення постраждалої сторони в неприпустимості повторення правопорушення, покарання винних тощо.

Санкції - індивідуальні або колективні правомірні примусові заходи, що застосовуються до суб'єкта-правопорушника з метою припинення неправомірної поведінки або покарання за таку поведінку.

Репресалії— правомірні примусові дії держави з метою відновити свої права, порушені іншою державою: заморожування або арешт грошей банківських авуарів; затримання або арешт риболовецьких суден тощо.

Реторсії — правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт держави з метою відновлення принципів взаємності у відносинах між сторонами.

Форми матеріальної відповідальності

Репарація — відшкодування постраждалій від агресії державі матеріальної шкоди грошима, натурою (товарами) або послугами

Реституція — повернення майна натурою, неправомірно вилученого і вивезеного з території противника стороною, що воювала

Субституція — різновид реституції, якою передбачено повернення майна аналогічного роду і приблизно рівного тому, що було неправомірно вилучено і вивезено стороною, яка воювала з території противника, тобто заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна, будівель, творів мистецтва тощо подібними і рівноцінними предметами.

Підстава міжнародно-правової відповідальності держави – порушення державою міжнародного зобов'язання, тобто скоєння нею міжнародного правопорушення. Щоб встановити факт міжнародно-правового правопорушення, слід переконатися, що відповідна поведінка чи бездіяльність посадових осіб або органів держави, яку за чинними нормами міжнародного права можна поставити за провину державі, призвела до порушення міжнародного зобов'язання цією державою.

Джерелами юридичних підстав міжнародно-правової відповідальності держав можуть бути будь-які міжнародно-правові акти, приписи яких фіксують юридично обов'язкові для держав правила поведінки.

Міжнародно-правові засоби, спрямовані на захист прав людини

Приємно сьогодні констатувати, що завдяки розвитку позитивних тенденцій прав людини в світі створюється міжнародний правовий порядок. Права людини перестали бути лише внутрішньою проблемою держави. А цей міжнародний порядок все більше утверджується і має свої особливості і характерні риси. П.М.Рабінович виділяє такі:

v універсализація концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

v поширення примату, "верховенства" норм міжнародного права щодо норм внутрішньо-державного законодавства з питань прав людини;

v об'єктивна поінформованість світової громадськості про стан дотримання прав людини у різних державах;

v утворення і розгортання діяльності неурядових (громадських та інших) організацій по захисту прав людини, при державній підтримці таких правозахисних організацій;

v підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів щодо захисту прав людини.

Положення і визнання світовим співтовариством основних прав людини мало тривалу передісторію. Спочатку ідеї про наявність у кожної людини природних і невід'ємних прав про необхідність їх публічного визнання і державного забезпечення проявлялися у законодавчих актах окремих держав. Найвиразніше це фіксували такі акти як "Біль про права" (Англія, 1689р.), "Декларація про

незалежність" (США, 1776р.), "Декларація прав людини і громадянина" (Франція, 1789р.), ..., Конституція Української Народної Республіки (1918р.).

Після другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана більшістю розвинених держав і знайшла відображення у трьох основних документах: Загальна Декларація прав людини, яка була проголошена і затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року; Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права (обидва датуються 19 грудня 1966 року). Названі три міжнародно-правові акти прийнято називати "Хартією прав людини".

Юридична сила документів, що до неї входять різні. Загальна Декларація прав людини містить у собі норми-рекомендації, тобто закріплені в ній положення бажані, але не обов'язкові для держав-членів ООН. Норми поведінки, що закріплені в Пактах, які по сутності своїй є міжнародними договорами, вважаються обов'язковими для держав, що приєдналися до них.

Крім цих документів існує ряд договорів, конвенцій, протоколів, які мають на меті закріплення співробітництва держав у боротьбі з масовими порушеннями прав людини.

Сучасний період відзначається інтенсифікацією процесу міжнародного визнання і забезпечення основних прав людини, що, безперечно, має гуманістичне, прогресивне значення. Цей процес проявляється у тому, що майже на всіх континентах Землі прийнято регіональні міжнародні акти стосовно прав людини.

Найактивніше цей процес відбувся у Європі, народи якої зазнали найбільших втрат від порушень прав людини і прав нації, народів з боку тоталітарних держав - фашистських, більшовицько-комуністичних. Так, ще в 1950 році у Римі деякі країни приймають Європейську Конвенцію про захист прав людини і основних свобод. Ряд важливих положень щодо забезпечення прав людини було закріплено в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) у 1975 році, а також у наступних документах, що приймалися пізніше державами-учасниками НБСЄ, зокрема у Паризькій Хартії для нової Європи (1990 року).

Посилення уваги світової громадськості до проблеми забезпечення основних прав людини виявилися, зокрема, у створенні спеціальних міжнародних органів для спостереження за дотриманням та захисту основних прав людини. До них належать, наприклад, Комітет ООН з основних прав людини, Європейська комісія по правах людини і Європейський суд по правах людини.

Забезпечення і захист основних прав людини полегшуються сьогодні тим, що Пакт про громадянські і політичні права підписали майже сто держав, в тому числі Україна. Внаслідок цього у сфері розвитку прав людини можна ще раз підкреслити такі тенденції розвитку прав людини:

- у суспільній свідомості населення різних країн поширюється уявлення про те, що первинним, головним суб'єктом права є людина;
- принцип юридичної рівності розповсюджується на все більше коло людей в різних державах;
- відбувається поширення прав людей внаслідок зростання їх потреб і можливості їх задоволення;

■ зростає кількість країн, які визнають наддержавний контроль за станом дотримання прав людини.

У соціально-неоднорідному суспільстві, де завжди існує держава, тільки вона здатна забезпечити умови, необхідні для здійснення та захисту прав людини. Створення таких умов - неодмінне соціальне покликання кожної цивілізованої держави. Отже, основним об'єктом піклування та захисту держави стають, як правило, люди, що називаються громадянами. Громадянином держави є така людина, яка законом визнається юридично-пов'язаною (приналежною) до даної держави. Передусім, саме своїм громадянам держава має надати захист їхніх основних прав і свобод.

Ось чому, коли права людини розглядаються у "зв'язці" з правами громадянина, це створює найбільш надійну підставу для визначення її законних (юридичних) можливостей у суспільстві, для оцінки того, якою мірою законодавство держави відповідає правам людини.

У кожній державі основні права людини закріплюються, насамперед, у її основному законі - Конституції. Це простежується у всіх колишніх конституціях і у чинній Конституції нашої держави. У поточних законах та інших нормативно-правових актах передбачаються юридичні процедури, порядки, механізми здійснення, реалізації на практиці основних прав людини, закріплених у Конституції. Ст.3 чинної Конституції затверджує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Безперечно, ситуація з державним юридичним забезпеченням і захистом основних прав людини в Україні сьогодні ще не може вважатися задовільною. Навіть прийняті нещодавно закони з різних причин не завжди реалізуються повною мірою, проте напрямок з питання гаранта прав людини обрано Україною принципово. І це дає підстави сподіватися на поліпшення ситуації.

Міжнародно-правові засоби захисту прав людини можна умовно розділити на дві групи:

- міжнародно-правові акти, документи;
- міжнародні, міждержавні органи, організації по спостереженню і по захисту цих прав (комітети, комісії, суди, трибунали).

В залежності від масштабу дії цих засобів вони також поділяються на всесвітні (міжнародні), регіональні.

Засоби всесвітнього товариства:

1. Міжнародно-правові акти - це акти, що вміщують правила діяльності, формулюють права і обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, котрі норм права, поведінки не вміщують, прав і обов'язків не визначають (декларації, заяви, меморандуми). До цих актів належать: Загальна Декларація прав людини 1948 року, Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Декларація соціального прогресу і розвитку 1969 року, Декларація про право на розвиток 1986 року, Документи

всесвітньої конференції по правах людини, організована ООН у Відні 1993 році (140 країн взяло участь).

2. Міжнародні органи: Комісія з прав людини екологічної і соціальної ради ООН, Комітети ООН з: прав людини, економічних, соціальних і культурних прав; ліквідації расової дискримінації, ліквідації дискримінації жінок.

Регіональні (континентальні) засоби, зокрема європейські:

1. Міжнародно-правові акти, документи:

- v Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята Радою Європи, до складу якої входило тоді 10 країн (Рим, 1950р.). Зараз до складу Ради Європи входить понад 30 країн;
- v Європейська соціальна хартія (Турін, 1961);
- v Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), підписаний у Хельсінкі 35-ма державами у 1975 році;
- v Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989р.);
- v Хартія основних соціальних прав робітників Європейського Економічного Співробітництва (Страсбург, 1989р.);
- v Паризька Хартія для нової Європи (НБСЄ, 1990р.);
- v Документи Конвенції з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ (Париж, 1989р.; Копенгаген, 1990р.; Москва, 1991р.);
- v Заключний документ Хельсинської наради держав-учасниць НБСЄ "Виклик часу перемін", 1992р. тощо.

2. Міжнародні органи в Європі: Рада Європи, Європейський суд з прав людини.

ЛЕКЦІЯ №16

Судові і правоохоронні органи України

План

1. Поняття правоохоронних органів, правоохоронна діяльність. Система правоохоронних органів в Україні та їх завдання.
2. Судова система в Україні.
3. Правовий статус міліції.
4. Правовий статус Служби безпеки України.
5. Прокуратура України: поняття, система, функції та повноваження.
6. Місце адвокатури у захисті прав людини.

Поняття правоохоронних органів, правоохоронна діяльність. Система правоохоронних органів в Україні, їхні завдання

Держава створює такі органи, які прийнято іменувати правоохоронними, і діяльність їх називається правоохоронною. **Правоохоронні органи** – це державні органи, основною функцією яких є забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства та держави в цілому. *Характерними рисами правоохоронних органів є:*

- здійснення правоохоронної діяльності (забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства та держави в цілому);
- наявність в них для виконання правоохоронної діяльності відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання тими, кому вони адресовані;
- можливість безпосередньо застосовувати різні заходи примусу (наприклад, затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);
- перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем і наглядом, діяльність лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

Правоохоронна діяльність

- здійснюється за допомогою правового впливу; правомірна застосовувати заходи державного примусу;
- відбувається тільки на основі закону й у встановленому ним порядку.
- спрямована на забезпечення законності і стійкого правопорядку у суспільстві і державі; боротьбу із злочинністю та іншими правопорушеннями; охорону та захист власності, прав та законних інтересів громадян, державних і громадських колективних об'єднань; захист держави в цілому.

Система правоохоронних органів в Україні:

Органи, для яких правоохоронна діяльність є основною:

- органи прокуратури,
- внутрішніх справ,
- служби безпеки,

- органи національного бюро розслідування,
- органи попереднього слідства.

Завдання правоохоронних органів передбачені відповідними законами, які регулюють їх діяльність, зокрема, "Про прокуратуру" від 5. 11. 1991 р., "Про міліцію" від 20. 12. 1990 р., «Про адвокатуру» від 19. 12. 1992 р., «Про службу безпеки України» від 25. 03. 1992 р. та ін.

До системи правоохоронних органів прилягають деякі інші державні установи і громадські організації, які відповідно до законодавства наділені значними повноваженнями у сфері правоохоронної діяльності, хоча в цілому їхні функції не зводяться до неї, а також не забезпечуються можливістю застосування державного примусу. Серед таких установ і організацій особливе місце належить органам юстиції та адвокатури.

До правоохоронних органів в широкому розумінні можна також віднести судові органи, оскільки їх основним завданням є охорона і забезпечення основних прав людини.

Судова система в Україні

У відповідності з КУ правосуддя в Україні здійснюється виключно *судами*. Судочинство в державі здійснюється Конституційним судом і судами загальної юрисдикції. Судові рішення є обов'язковими для виконання на всій території України (ст. 124 Конституції). Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають в державі.

Органи судової влади посідають самостійне місце у системі розподілу влади і діють незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Суди від імені держави, в порядку, встановленому законом, здійснюють правосуддя з метою поновлення порушеного права і справедливості шляхом застосування заходів державного примусу до осіб, які посягають на інтереси, що охороняються законом.

Суди є незалежними. Будь-яке втручання у здійснення правосуддя забороняється. Суди у своїй діяльності підкоряються тільки Конституції та законам.

Основні завдання судової влади в Україні:

- Здійснювати судовий захист від посягань на честь і гідність, життя та здоров'я, свободу і майно громадян.
- Зміцнення законності та правопорядку у державі.
- Охорона від посягань на власність, соціально-економічні, громадянські, політичні права і свободи громадян.
- Запобігання у вчиненні злочинів та інших правопорушень.

Основні принципи здійснення правосуддя в Україні:

- правосуддя здійснюється тільки судом;
- виборність суддів та народних засідателів;
- колегіальність;
- незалежність при розгляді справ і прийнятті рішень;
- недоторканість та соціальний захист суддів;
- незмінюваність суддів;
- підпорядкування суддів тільки закону;
- рівність громадян перед законом і судами;
- розгляд справ в усіх судах усний, відкритий;
- гласність судочинства;
- змагальність і забезпечення рівноправності сторін;
- неупередженість суддів.

Суддя – носій судової влади, який здійснює правосуддя незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Судді є посадовими особами державної влади, які в конституційному порядку наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в судах всіх рівнів. У своїй діяльності судді є незалежними, підкоряються тільки законам. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України *безстроково*, в порядку, встановленому законом. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

До професійного судді у статті 127 Конституції України ставляться такі вимоги:

- не може мати представницький мандат;
- не повинен належати до будь-якої політичної партії та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- не може займатися іншою оплачуваною та підприємницькою діяльністю, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України:

- не молодший 25 років,
- який має вищу юридичну освіту,
- стаж роботи у галузі права не менше як 3 роки,
- проживає в Україні не менш як 10 років,
- володіє державною мовою.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті. Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Конституція України статтею 125 заклала юридичну базу становлення та розвитку системи судів в Україні і законодавства з питань організації та діяльності

судів загальної юрисдикції.

Конституція не дає повного визначення судової системи і зазначає лише, що найвищим судовим органом системи судів загальної юрисдикції є Верховний Суд. Згідно з Основним Законом нашої держави система загальних судів будується за принципами територіальності та спеціалізації.

Територіальний принцип побудови судової системи означає, що юрисдикція окремих ланок судової системи поширюється на певні території, які можуть збігатися з адміністративно-територіальними одиницями, але можуть і не збігатися з ними.

Спеціалізація судів і суддів у розгляді справ певних категорій сприяє поглибленому знанню суддями окремих галузей законодавства та практики його застосування, підвищенню професіоналізму суддів і надійнішому захисту прав та свобод людини, прав і законних інтересів юридичних осіб. За чинним законодавством (Закон України в “Про судоустрій і статус суддів”) як спеціалізовані суди діють адміністративні й господарські місцеві суди, а у Верховному Суді діють спеціалізовані судові палати у цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справах, військова судова колегія.

1. Основною ланкою системи загальних судів є місцеві: районні (міські) суди, військові суди гарнізонів, господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Місцеві суди – суди першої інстанції. (Суд першої інстанції – це суд, який розглядає будь-яку справу і вирішує її своїм вироком, рішенням чи постановою). Вони розглядають переважну більшість цивільних, кримінальних та адміністративних справ.

2. Необхідність запровадження апеляційного та касаційного порядку перевірки законності й обґрунтованості судових рішень обумовлює створення системи апеляційних та вищих спеціалізованих судів – судів другої інстанції. (Суд другої інстанції – суд, що розглядає справи за апеляційними скаргами чи касаційними поданнями і перевіряє правильність вирішення справи судом першої інстанції, що ще не вступило в законну силу).

Вищі спеціалізовані суди є касаційною інстанцією щодо спеціалізованих судів нижчої ланки (місцевих та апеляційних судів).

3. Конституційною нормою закріплено, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд, у компетенції якого переглянути будь-яке рішення судів нижчих ланок. Верховний Суд діє у складі Пленуму Верховного Суду і спеціалізованих судових палат з окремих категорій справ.

Конституція України забороняє створення будь-ким надзвичайних і особливих судів. Практика створення позасудових органів не сумісна з принципом законності й призводить до порушення прав і свобод громадян, незаконних політичних репресій, що недопустиме в умовах демократичного суспільства.

Господарські суди – органи, створені за взаємною згодою сторін або компетентними органами для вирішення спорів (справ), що виникають між юридичними особами (незалежно від форм власності та організаційних форм) з майнових питань і пов’язаних з ними немайнових відносин.

Конституційний Суд України забезпечує відповідність законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, а також охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина. Основна мета Конституційного Суду України – забезпечення конституційної законності і верховенства Конституції України. Правове регулювання діяльності Конституційного Суду України Конституцією України (ст. ст. 147-153) та законом України "Про Конституційний Суд України" (3. 06. 1992 р.)

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Конституція України ст.147 зазначає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Ст. 48 КУ нашої держави визначає склад, порядок формування Конституційного суду, вимоги до його суддів.

Конституційний суд складається з 18 суддів, по 6 суддів з яких призначають Президент України, ВРУ та з'їзд суддів України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні КСУ зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один 3-річний строк.

На суддів КСУ поширюються гарантії незалежності та недоторканності, загальні підстави звільнення суддів з посади та вимоги щодо несумісності.

Правовий статус міліції

Міліція України – це державний озброєний орган виконавчої влади, покликаний захищати життя, здоров'я, права і свободи людини і громадянина, власність, природне навколишнє середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Організація і порядок діяльності міліції в Україні визначаються законом України "Про міліцію" від 20. 12. 1990 р. з наступними змінами і доповненнями.

Діяльність міліції будується на принципах законності, гуманізму, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням

Функції, які виконує міліція: адміністративна, оперативно-розшукова, профілактична, кримінально-процесуальна, виконавча, охоронна (на договірних засадах).

Міліція України складається з таких основних підрозділів:

- 1) кримінальна міліція;
- 2) кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- 3) міліція громадської безпеки;
- 4) транспортна міліція;
- 5) державна автомобільна інспекція;
- 6) міліція охорони;
- 7) спеціальна міліція.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, що мають особливе народногосподарське значення або постраждалих від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, МВС України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватись спеціальні підрозділи міліції.

На території України забороняється створення охоронних та інших воєнізованих формувань, не передбачених законодавством України.

Основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- виконання адміністративних стягнень;
- захист власності від злочинних посягань;
- сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків;
- участь у поданні спеціальної та правової допомоги громадянам та інші.

Відповідно до своїх завдань міліція зобов'язана:

- 1) забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- 2) виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини;
- 3) припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах про них;
- 4) виконувати у межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;
- 5) забезпечувати безпеку дорожнього руху, здійснювати реєстрацію та облік автотранспортних засобів;
- 6) давати, відповідно до законодавства, дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї та інших боєприпасів;
- 7) контролювати додержання громадянами паспортної системи, виїзду та в'їзду, перебування в Україні;
- 8) інші обов'язки, передбачені ст. 10 Закону «Про міліцію» (всього - 27).

Для виконання покладених на неї обов'язків міліції надаються права:

- вимагати від громадян і посадових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійснювати повноваження міліції;
- перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушення документи, що посвідчують їх особу;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, обвинувачених, які під час слідства заарештовані, осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, займаються бродяжництвом;
- складати протоколи про адміністративні правопорушення, а в передбачених законом випадках накладати адміністративні стягнення;

- провадити в процесі дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах слідчі дії відповідно до вимог Кримінально-процесуального Кодексу України;
- здійснювати гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;
- вести профілактичний, кримінальний облік правопорушників і злочинців;
- інші права, передбачені ст. 11 Закону «Про міліцію» (всього - 30).

Міліція має право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених законом "Про міліцію".

Міліції забороняється застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю і здоров'ю людей, працівників міліції або збройного нападу чи збройного опору.

На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я, виконувати покладені на міліцію завдання.

Правовий статус Служби безпеки України

Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України у своїй діяльності підпорядкована Президенту і підконтрольна Верховній Раді України.

Правовий статус Служби безпеки визначається Законом України «Про Службу безпеки України» від 25. 03. 1992 р.

Функції Служби безпеки України:

- захист незалежності України, державного суверенітету, конституційного ладу;
- захист територіальної цілісності, економічного, наукового, технічного і оборонного потенціалу України;
- захист законних інтересів держави та прав і свобод громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, з боку певних злочинних організацій, груп людей;
- попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму;
- боротьба з організованою злочинною діяльністю у сфері управління і економіки, мафією і корупцією.

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на таких принципах: законності; відповідальності перед народом України; поваги до прав і гідності особи; поєднання єдиноначальності і колегіальності; позапартійності; гласності і конспірації.

Систему СБУ складають:

- Центральне Управління СБУ;
- Служба безпеки Автономної Республіки Крим;
- регіональні органи (обласні, міські, районні, міжрайонні управління і відділи СБУ);
- органи військової контррозвідки;

- військові формування;
- навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ.

Основними обов'язками Служби безпеки є:

1) здійснення розвідувальної та інформаційно-аналітичної роботи в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої та зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

2) проводити заходи контррозвідувального забезпечення діяльності дипломатичних представництв, консульських установ;

3) виявляти, припиняти, розкривати злочини, розслідування яких віднесено законом до компетенції Служби безпеки України;

4) забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

5) здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

6) забезпечувати захист особистої безпеки громадян, брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;

7) сприяти прикордонним військам України в охороні кордону України.

Для ефективного виконання своїх обов'язків Служба безпеки має права:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України;
- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушеннями встановленого порядку;
- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств і командування військових частин на їх території і в службові приміщення;
- мати слідчі ізолятори для утримання осіб, взятих під варту та затриманих органами СБУ;
- проводити гласні і негласні оперативно-розшукові заходи;
- здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, в тому числі на договірних засадах, дотримуючись при цьому умов добровільності і конфіденційності цих стосунків;
- інші права.

Прокуратура України, її повноваження за Конституцією України

Прокуратура України є органом державного обвинувачення, органом здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі.

Основне завдання прокуратури – не допустити, попереджувати порушення закону, ким би воно не було допущене. В разі порушення закону, прокуратура правомірна вжити передбачені законом заходи для його усунення.

У Конституції України ст. 121 визначається, що Прокуратура становить єдину систему, і чітко сформульована сфера її діяльності:

-- підтримання державного обвинувачення в суді;

-- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

-- нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову роботу, дізнання, досудове слідство;

-- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Конституція України визначила принципово нові основи організації та функціонування прокуратури України. На відмінну від чинного законодавства про прокуратуру в ній не передбачений прокурорський нагляд за додержанням Конституції та законів України органами та посадовими особами державної виконавчої влади, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, а також громадянами.

Згідно до ст. 122 Конституції України Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою ВР та звільняється з посади Президентом України. ВР може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Генеральний прокурор України звільняється з посади також у разі:

- ✓ закінчення строку, на який його призначено;
- ✓ неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- ✓ порушення вимог щодо несумісності;
- ✓ набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- ✓ припинення його громадянства;
- ✓ подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Строк повноважень Генерального прокурора України – 5 років.

Органи прокуратури будуються на засадах суворої централізації. Кожний прокурор підпорядкований вищестоящому, а всі вони – Генеральному прокурору України.

Конституція в ст. 123 визначає порядок діяльності Прокуратури: організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються виключно законом.

Реалізація конституційних положень щодо реформи прокуратури передбачає суттєві зміни в системі органів прокуратури і державних інституцій, які покликані контролювати додержання законів. Це потребує прийняття та введення в дію нових законодавчих актів.

Виникає також необхідність реформування системи досудового слідства та введення в дію законів, що регулюють її організацію та функціонування.

Здійснення реформи прокуратури, формування системи досудового слідства, оновлення органів державного контролю потребують часу. Тому в пункті 9 «Перехідних положень» Конституції України передбачено, що прокуратура і після набуття чинності новою Конституцією продовжує виконувати відповідно до діючих законів функцію нагляду за додержанням та застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням закон та до

сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Таким чином, у перехідний період Прокуратура України продовжує виконувати функції (повноваження), які передбачені Законом України "Про Прокуратуру" від 5. 12. 1991 р.

Згідно зі ст. 1 цього Закону Прокуратура України здійснює нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами, державними комітетами, відомствами, іншими органами державного господарського управління та контролю, урядом АРК, місцевими радами народних депутатів, їх виконавчими, розпорядчими органами, військовими частинами, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та належності, посадовими особами та громадянами. Цей нагляд здійснюється Генеральним Прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами.

Діяльність органів прокуратури України здійснюється на принципах:

- 1) централізму і єдиначальності (органи прокуратури становлять єдину систему з підпорядкуванням прокурорів нижчого рівня прокурорам вищого рівня);
- 2) здійснення своїх повноважень на підставі закону, незалежно від будь-яких органів та посадових осіб;
- 3) захисту прав і свобод громадян на засадах їх рівності перед законом;
- 4) вжиття заходів до усунення порушення закону від кого б вони не виходили;
- 5) гласності;
- 6) деполітизації.

Функції органів прокуратури (повноваження) згідно зі ст. 5 Закону України "Про Прокуратуру":

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Систему органів прокуратури України складають:

Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури. До органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

Місце адвокатури у захисті прав людини

Адвокатура – добровільне професійне громадське об'єднання, покликане згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Правове регулювання адвокатської діяльності в Україні здійснюється Законом України "Про адвокатуру" від 19. 12. 1992 р., Кримінально-процесуальним, Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами України.

Основні види адвокатської діяльності:

- консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні та письмові довідки щодо законодавства;
- складання заяви, скарги та інших документів правового характеру;
- посвідчення копії документів у справах, які вони ведуть;
- здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами і юридичними особами;
- надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб;
- виконання обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання і попереднього слідства.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, відповідний стаж роботи за спеціальністю юриста або помічника адвоката (як правило, *не менше 2 років*), який склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати у суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби державної безпеки, органах державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Адвокат має право: представляти і захищати права й інтереси громадян та юридичних осіб за їх дорученнями; збирати інформацію про факти, які можуть бути використані як докази; запитувати й отримувати документи, отримувати висновки спеціалістів тощо; бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення їхньої суті тощо. *Адвокат зобов'язаний:* дотримуватися вимог чинного законодавства; використовувати всі законні засоби для захисту прав і законних інтересів підзахисних осіб; зберігати адвокатську таємницю; не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора дані попереднього слідства.

Адвокат не має права відмовлятися від взятого на себе зобов'язання захисту підозрюваного, звинувачуваного, підсудного, поєднувати роль захисника з роллю інших учасників розгляду справ.

Професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагати від адвоката відомостей, що становлять адвокатську таємницю.

Гарантії адвокатської діяльності:

- 1) забороняється вимагати від адвоката та інших працівників адвокатських об'єднань відомості, що становлять адвокатську таємницю;
- 2) з питань адвокатської діяльності адвокат не може бути допитаний як свідок;
- 3) документи, пов'язані з виконанням адвокатського доручення клієнта, не підлягають оглядові і розголошенню чи вилученню без його згоди;

4) забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції суду;

5) не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі;

6) адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу;

7) кримінальна справа щодо адвоката може бути порушена прокурором не нижче обласного рівня.

Адвокат має право займатися адвокатською діяльністю приватно або відкрити адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в адвокатські колегії, фірми, контори, консультації, інші об'єднання, які діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності, гласності і мають статус юридичної особи. Адвокатські об'єднання діють відповідно до закону та своїх статутів. Реєстрація адвокатських об'єднань провадиться у Міністерстві юстиції України. Оплата праці адвоката здійснюється на основі угоди між громадянином, юридичною особою і адвокатським об'єднанням чи адвокатом.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- засудження адвоката за злочин після набрання вироком законної сили;
- обмеження судом дієздатності;
- визнання адвоката недієздатним;
- втрати громадянства України;
- грубого порушення вимог закону про адвокатуру та інших актів законодавства України, які регулюють діяльність адвокатури;
- порушення присяги адвоката.

На відміну від інших правоохоронних органів, адвокатура є *недержавною організацією*. Однак, в умовах правової держави, постійно зростає роль адвокатури у захисті конституційних прав і свобод громадян, як єдиного, демократичного професійного правозахисного інституту.